

Janák, Jan

Postavení dělnictva a drobných venkovských a městských výrobců v období vlády liberalismu v Rakousku

In: Janák, Jan. *Příčiny vzniku předlitavské sociální správy*. Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1970, pp. 15-51

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120549>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

I.

POSTAVENÍ DÉLNICTVA A DROBNÝCH VENKOVSKÝCH A MĚSTSKÝCH VÝROBCŮ V OBDOBÍ VLÁDY LIBERALISMU V RAKOUSKU

Habsburská monarchie procházela ve třetí čtvrtině minulého století obdobím hlubokých přeměn, které se dotýkaly celé společnosti. K převratným událostem docházelo v hospodářském, sociálním i politickém životě.

V tomto období ekonomického rozmachu, vrcholícího na přelomu 60. a 70. let a přerušeno hospodářským krachem v roce 1873, se dovršila v českých zemích a v ostatních hospodářsky vyspělejších částech Předlitavska průmyslová revoluce. Znamenalo to, že v hlavních odvětvích průmyslu převládala tovární výroba, v níž se používalo pracovních strojů a nových chemickotechnologických procesů, a všeobecně převládalo též použití parních strojů jako univerzálních motorů moderního průmyslu.¹

Podobným procesem procházelo i zemědělství, v němž základní mezník znamenal rok 1848. Zrušení poddanské závislosti znamenalo odstranění zábran zemědělské výroby, které bylo dovršeno koncem 60. let zákony o uvolnění prodeje půdy. Způsob, jakým bylo provedeno zrušení poddanství, potom přispíval k rozvoji kapitalistické výroby i v tomto odvětví a podstatně ovlivnil vznik velkostatků, na nichž se hospodařilo novými metodami.

V politickém ohledu došlo v roce 1860 k pádu absolutismu a ke vzniku konstituční monarchie. Prosincovou ústavou z roku 1867, kterou se prakticky dovršuje období buržoazní revoluce započaté v Rakousku léty 1848 až 1849, dostalo Předlitavsko základní státní zákon, který proklamuje základní občanské svobody a je dokladem toho, že Rakousko-Uhersko se přetvořilo v buržoazní stát, i když se silnými feudálními přežitky.

Proces dovršování průmyslové revoluce měl svoje hluboké sociální důsledky, z nichž nejdůležitější byl veliký vzrůst počtu obyvatelstva a vznik početné silného průmyslového proletariátu, již zcela odpoutaného od zemědělství.

Za třicet let, od konce roku 1850 do konce roku 1880, stoupl počet skutečně přítomného obyvatelstva v českých zemích o celou čtvrtinu. Za sto let rozvoje kapitalismu se počet obyvatelstva v českých zemích zdvojnásobil.² Počet obyvatel Předlitavska vzrostl za dvanáct roků od roku 1857

¹ Srov. J. Purš, *Průmyslová revoluce v českých zemích*. Praha 1960, str. 14.

² Srov. L. Kárníková, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Praha 1965, str. 125.

do roku 1869 téměř o dva milióny, tj. o necelých 11 %.³ Průmyslová centra a průmyslové oblasti přitom procházely ještě bouřlivějším rozvojem, zatím co chudé horské oblasti a oblasti bez průmyslové výroby se vy- lidňovaly.⁴ Centrum monarchie Vídeň vzrostlo za čtrnáctileté období let 1850–1864 o 27 % ze 431 889 na 550 241 obyvatel. Již v roce 1856 počet cizího obyvatelstva se zde téměř rovnal počtu obyvatel, kteří byli do Vídně příslušní.⁵

Ze strukturálních přeměn společnosti je nutno označit za nejpodstatnější vytvoření početné silné třídy průmyslového proletariátu a vzrůst zemědělského dělnictva. Podíl osob činných v průmyslu a živnostech, který činil v roce 1857 6,8 % civilního obyvatelstva, stoupl za dvanáct let do roku 1869 na 11,2 %, tj. o 84,1 %. V nejprůmyslovějších předlitavských zemích nebyl tento vzrůst tak příkrý, přesto však činil v Čechách 74 % (z 10,4 na 16,7 %), na Moravě 66,9 % (z 9,2 na 14,3 %) a ve Slezsku 69,2 % (z 10,4 na 15,3 %).⁶

Průmyslový proletariát, jehož početní vzrůst pozorujeme především v 60. letech, jakožto skupina osob odpoutaných zcela od výrobních prostředků a odkázaných pouze na prodej své pracovní síly, se stává masou, jejíž hospodářské a sociální postavení je v rámci existující společnosti nejlabilnější. Na postavení proletariátu se bezprostředně odrazily všechny výkyvy trhu a zvláště citelně se jej dotýkalo období hospodářských depresí a krizí. Ještě horší postavení měla rozsáhlá skupina zemědělského dělnictva.

Další složku společnosti tvořilo rolnictvo, které se od zrušení poddanství začalo již třídě diferencovat. Konečně poslední složku, jejíž hospodářské i sociální postavení bylo v této době rovněž velmi vratké, představovali drobní městští výrobci, tj. řemeslníci, živnostníci a obchodníci. Početní síla této skupiny se začala ve třetí čtvrtině 19. století zmenšovat především v důsledku konkurence průmyslové velkovýroby.

Proletariát a drobní městští a zemědělství výrobci tvořili naprostou většinu tehdejší společnosti a všech těchto tří skupin se rozvoj kapitalistické výroby určitým způsobem dotýkal.

Nejdříve soustředíme pozornost na postavení zaměstnaného dělnictva, i když nebude možno zabývat se všemi složkami, jimiž bylo jeho hospodářské a sociální postavení určováno.

Postihnout hospodářské a sociální postavení dělnictva v celé jeho šíři je komplikovaný problém, do jehož řešení se nemůžeme pouštět. Nemáme dostatek ověřených věrohodných pramenů o vývoji nominálních mezd dělnictva, a to ani v jednotlivých výrobních odvětvích, ani v jednotlivých oblastech. Samozřejmě, že tím spíše neexistuje dostatek věrohodných pra-

³ Srov. *Statistisches Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für den Zeitraum 1867–1876*. Wien 1878. K r. 1857 činil 18 224 500 a k r. 1869 již 20 217 531 obyvatel.

⁴ Srov. L. Kárníková, *Vývoj obyvatelstva*, str. 137 n.

⁵ Srov. M. C. Humpel, *Statistische Tableaux über die Bewegung der Bevölkerung, über die wichtigsten Lebensmittelpreise... in... Wien, vom Jahre 1810 bis 1861*. Wien 1869.

⁶ Srov. H. F. Brachelli–F. Migerka, *Österreichs commerciale und industrielle Entwicklung in den letzten Jahrzehnten*. Wien 1873, str. 26–27.

menů o vývoji reálných mezd. Neexistují práce o vývoji hlavních složek výdajů dělnických domácností, o vývoji cen základních potravin, nákladů na odívání a nájemného za byty apod.⁷ Nemáme rovněž věrohodné práce o hospodaření a výdajích těchto domácností, a pokud tyto práce existují, zabývají se převážně vývojem v Německu. Některé závěry těchto studií však můžeme analogicky použít i na rakouské poměry. Podle těchto prací, které sledují hospodaření dělnických domácností v 70. a 80. letech, nemohly dělnické rodiny vytvářet dostatečnou finanční rezervu pro případ nemoci, úrazu, nezaměstnanosti a ostatních nepředvídaných událostí. Např. ze sledování příjmů a výdajů 62 rodin hutních dělníků v pruském Slezsku v polovině 70. let vychází najevo, že průměrný roční příjem jedné rodiny činil 922 a výdaje 917 marek, takže roční přebytek činil pouhých pět marek. Do nemocenské pokladny a spořitelny ukládala jedna rodina průměrně 24 marek. Sledování rodin 235 továrních dělníků v téže oblasti dospělo k závěru, že roční příjmy jedné rodiny byly 805 marek a výdaje 803 marky, v čemž bylo započteno 15 marek do nemocenské pokladny a spořitelny. Přebytek činil pouhé dvě marky na rodinu.⁸

Další dostupné údaje o hospodaření dělnických domácností nejsou již tak reprezentativní, poněvadž sledují hospodaření vždy pouze jedné rodiny. V některých případech však ukazují, že hospodaření těchto rodin končilo schodkem, který musil být uhrazen vedlejšími příjmy, jako nedělní prací apod., nebo zadlužením. Dostatečný přebytek, kterého mohlo být použito v případě nepředvídaných událostí, vykazovalo jenom několik lépe situovaných dělnických rodin. Deficitem končilo i hospodaření rodin, v nichž byli zaměstnáni oba rodiče a jejichž počet dětí byl minimální (zpravidla dvě).⁹

Uvedené cifry o hospodaření slezských dělnických domácností jsou z období hospodářské krize. Je velmi pravděpodobné, že poněkud jinak by vypadaly výsledky hospodaření v 60. letech, kdy za konjunktury dělnické mzdy dostoupily svého maxima.¹⁰ Údaje ze 70. let se však pravděpodobně nebudou příliš lišit od údajů z 80. let, kdy krize skončila a byla vystřídána depresí a oživením. Pokusil jsem se již dříve dokázat na obvodu brněnské OŽK, že v 80. letech se nejenom nezvětšil počet zaměstnaného dělnictva proti krizovým letům, že ale také nestouply nominální mzdy. V některých oborech došlo naopak k jejich dalšímu poklesu.¹¹ Podle relace brněnského policejního ředitele z 13. října 1879 byla v brněnském průmyslu plná zaměstnanost, aby však bylo materiální postavení dělníků zejména ve vlnářském průmyslu učiněno snesitelným, bylo by třeba podle jeho názoru dosáhnout zvýšení nízkých mzdových sazeb, zvláště když špatné žné způsobily zvýšení cen všech životních potřeb, „poněvadž se nezřídká stává,

⁷ Nejnověji se tímto vývojem v Německu zabývá L. Schneider, *Der Arbeiterhaushalt im 18. und 19. Jh. Dargestellt am Beispiel des Heim- und Fabriksarbeiter*. Berlin 1967.

⁸ Srov. Frief, *Die wirtschaftliche Lage der Fabrikarbeiter in Schlesien*. Breslau 1876. Od něho přejímá P. Ballin, *Der Haushalt der arbeitenden Klassen. Eine sozialstatistische Untersuchung*. I. Teil. Berlin 1883, str. 91–124.

⁹ Srov. P. Ballin, *Der Haushalt*, str. 91–124.

¹⁰ Srov. J. Purš, *Průmyslová revoluce*.

¹¹ Srov. můj článek *Rakouský protititulácký zákon z roku 1873 jako pokus o řešení společenských důsledků průmyslové revoluce*. SPFFBU XVIII, 1969, C 16.

že dělníci pro nedostatečné mzdy se zřikají práce a jdou po žebrotě, která je pro ně výnosnější, a tímto způsobem propadají zahálce".¹² Dne 15. ledna 1881 policejní ředitel psal, že mzdové sazby jsou v poměru k délce pracovní doby jakož i k fyzické námaze příliš nízké a stačí stěžít krýt nejnужnější potřeby dělníků samotných, nehledě k jejich rodinám.¹³

Nesmíme přitom zapomenout, že se jedná o průmyslové odvětví, na němž byla existenčně závislá valná většina nejenom dělnického obyvatelstva z vlastního Brna a nejbližších předměstí, ale i ze širokého okolí, a že takovéto mzdové poměry zde existovaly v období konjunktury a plné zaměstnanosti.

Podle údajů zjišťovaných libereckou OŽK činil v 90. letech průměrný týdenní výdělek všeho průmyslového dělnictva komorního obvodu 4,96 zl., tj. teoreticky ročně 257,92 zl. Vídeňská OŽK však udávala, že k zajištění minimálních životních potřeb bylo třeba pro svobodného dělníka ročně 416–478 zl., pro tříčlennou dělnickou rodinu 600–730 zl., pro pětičlennou pak 697–870 zl.¹⁴

Ještě mnohem horší bylo postavení dělnictva v těch oblastech, které již od 50. let stagnovaly, jako byly např. plátenické oblasti apod. V nich nastává v této době permanentní stav nouze. Výdělky se nalézaly neustále pod existenčním minimem a bylo jich dosahováno maximálním prodlužováním pracovní doby.¹⁵

Snižování mezd však bylo provázeno neustálým zvyšováním pracovních výkonů a pracovního vypětí. V severočeském hnědouhelném revíru činil např. průměrný denní výdělek jednoho horníka v letech konjunktury 1871–1874 184 kr., zatím co v krizových letech 1875–1878 pouhých 150 kr. Denní výkon v roce 1871 však byl 1498 kg, zatímco v roce 1878 již 2938 a v roce 1877 dokonce 3446 kg.¹⁶

Skutečnost, že dělnické mzdy se pohybovaly na hranici existenčního minima nebo klesaly i pod ni, vedla ke vzrůstajícímu počtu zaměstnaných žen a dětí, jejichž mzdy však byly obzvlášť nízké, a ke vzrůstu počtu osob nucených pracovat i ve druhém zaměstnání. Počet osob, které v Předlitavsku vykázaly vedle svého hlavního ještě i vedlejší zaměstnání, se zvýšil v letech 1890–1910 z 587 778 na 764 781.¹⁷

Bylo by možno pokračovat, již nyní však můžeme dospět ke dvěma hlavním závěrům. První z nich je ten, že postavení proletariátu odpoutaného již zcela od výrobních prostředků bylo velmi labilní a působila na ně

¹² Viz SAB, PM, k. 295, 4344/70, f. 9–12.

¹³ Srov. SAB, PM, k. 297, 2008/81, f. 153–155. Podobně mluví i relace policejního ředitele ze 17. ledna 1882 (k. 298, 1677/82, f. 170–171), z 8. ledna 1883 (k. 300, 2068/83, f. 2–6), a z 15. ledna 1886 (k. 304, 773/87, f. 87–88).

¹⁴ Srov. *Přehled československých dějin*. Díl II. 1848–1918. Svazek 1. 1848–1900. Praha 1960, str. 576.

¹⁵ Srov. T. Pisling, *Nationalökonomische Briefe aus dem nordöstlichen Böhmen*. Praha 1856; M. Dormizer – E. Schebek, *Die Erwerbsverhältnisse im Böhmischem Erzgebirge*. Praha 1862.

¹⁶ Srov. A. Bráf, *Studien über nordböhmisches Arbeiterverhältnisse*. Praha 1881, str. 25. K vývoji jednotlivých odvětví srov. dále *Die materielle Lage des Arbeiterstandes in Österreich*. I. Abt.: Textil- und Bekleidungs-Industrie. Wien 1883. II.–III. Abt. Wien 1884. Zde jsou i údaje o hospodaření jednotlivých dělnických rodin.

¹⁷ Srov. *Přehled československých dějin*, str. 577.

celá řada vnějších i vnitřních faktorů. Ty způsobovaly, že hranice mezi zaměstnaným dělnictvem, tj. aktivní dělnickou armádou, a mezi nezaměstnanými, tzv. průmyslovou rezervní armádou, byla téměř neznatelná. Z těchto faktorů je třeba uvést hospodářské krize, které postihovaly buď jednotlivá výrobní odvětví nebo celé hospodářství jako v roce 1873, a způsobovaly nezaměstnanost dělnictva. Dále to byly nemoci, úrazy, stáří a invalidita, které byly příčinou buď dočasné nebo trvalé pracovní neschopnosti. Další závěr spočívá v tom, že výdělky předlitavského dělnictva byly po celou druhou polovinu 19. století velmi nízké. Měly vyrovnat technickou zaostalost rakouského průmyslu a umožnit jeho konkurenční schopnost na mezinárodních trzích. Poměrně nejvyšší mzdy byly v období 60. a v první polovině 70. let, ani tehdy však dělníkovi neumožňovaly, aby v době své zaměstnanosti nashromáždil dostatečné množství finančních prostředků, které by zabezpečily existenci jeho a jeho rodiny v případě nezaměstnanosti, nemoci, pracovního úrazu, ve stáří a při ztrátě pracovní schopnosti způsobené invaliditou. Tyto nízké mzdy byly příčinou toho, že toto zabezpečení nemohla provést dělnická třída ani sdružováním ve formě svépomoci, která jí byla v období vlády liberálů v 60. a 70. letech doporučována jako jediný prostředek ke zlepšení jejího postavení. Vytvoření finanční rezervy bylo rovněž téměř nemožné prodlužováním pracovní doby, poněvadž její délka byla na hranicích maxima, i když byla různá podle výrobních odvětví a podle oblastí.

Postavení dělnické třídy, ale i zhoršující se hospodářské postavení drobných řemeslných a zemědělských výrobců, bylo určováno zejména hospodářským liberalismem. S jeho projevy se setkáváme od revolučních let 1848–1849 i v éře bachovského absolutismu. Hospodářsky i politicky v Rakousku zvítězil od počátku 60. let 19. století.

Liberalismus se stal hlavní ideologickou výzbrojí dravé buržoazie, která jeho zásady nevměšování státu využívala proti hospodářsky a sociálně labilním společenským třídám a vrstvám, tj. proti dělnictvu, řemeslnictvu a drobnému rolnictvu, v zájmu rozvoje kapitalismu a továrního velkopodnikání.

Pro liberalismus neměl stát samostatný význam, byl pouze organizovanou mocí společenství k ochraně právního řádu. Měl jenom dávat pozor, aby se zachovala možnost formy smluvního společenství mezi jedinci, tj. právo, které měl ostříhat, nemělo obsah jím určený, nýbrž bylo smluvním právem stran. Měl bdít nad tím, aby se plnily uzavřené smlouvy, aby jejich nedodržování následovala pokuta nebo náhrada škody, ale neměl nikoho nutit, aby smlouvy uzavíral nebo aby jim dával určitý obsah.¹⁸

Podle toho měla hospodářská politika státu jen jeden jediný úkol: odstraňovat překážky, které se stavěly do cesty uplatňování soukromých zájmů, zájmů jedinců. „Panovník se úplně zprošťuje úřadu, o jehož plnění se nemůže nikdy pokusiti, aniž by nebyl vystaven bezpočetnému zklamání, a k jehož výkonu nikdy by nevystačil rozum ani moudrost lidská: úřadu bdíti nad zájmy soukromníků a obracet jejich zřetel na ona zaměstnání, jež jsou nejvýhodnější prospěchům společnosti. V důsledcích soustavy při-

¹⁸ Srov. E. Philippovich, *Vývoj hospodářskopolitických idejí v XIX. století*. Praha 1911, str. 2.

rozené svobody má panovník bráti zřetel jen na tři povinnosti, na tři povinnosti, jež jsou sice nejvýše důležité, ale současně prostému rozumu zřejmé a pochopitelné“. Těmito třemi povinnostmi byly: 1. Ochrana před vpádem jiných států. 2. Přesná ochrana každého člena společnosti před nespravedlností nebo útlakem ze strany jiného člena a 3. Udržování některých veřejných podniků a ústavů, jež pro jednotlivce nejsou výnosné, třebaž by celku přinášely prospěch, jako hlavně zařízení pro ulehčení dopravy v zemi a k podpoře vzdělání, a to jak mládeže, tak obyvatelstva všech věkových skupin.¹⁹ Tak omezil úkoly státu Adam Smith, „geniální Škot“, jehož se na rakouské říšské radě velmi často dovolávali liberální politikové a jehož Zkoumání o povaze a příčinách lidového blahobytu z roku 1776 na dlouhou dobu utvořilo podklad liberální hospodářské nauky.²⁰

Konkrétními cíli liberální hospodářské politiky bylo v zemědělství odstranění feudálního zřízení, vrchností a selského poddanství zavedením úplné volnosti pozemkového vlastnictví. To v sobě obsahovalo též volnost dědictví a rušilo všechny osobní povinnosti sedláků vůči vrchnostem. Tím byla současně každému dána možnost nabývat nemovitosti na venkově, takže všechna opatření, k nimž se tu sáhlo, směřovala k vytvoření svobodného obchodu s půdou, který byl dříve na venkově podroben rozmanitým omezením.

V průmyslu a obchodu se jednalo o odstranění překážek, které byly nastaveny cechovními právy, státními předpisy o podmínkách, nastoupení, rozsahu a způsobu jak provozovat živnost nebo obchodnické zaměstnání, o možnosti odbytu, o cenách a o poměru k pomocným dělníkům. Bylo žádáno právo na volné stěhování, tj. neomezené právo pro každého, aby mohl měnit dle libosti místo svého pobytu, právo k volnému osazování, tj. právo usadit se na libovolném místě a provozovat tam své zaměstnání, právo nastupovat a provozovat výdělečnou činnost nebo své zaměstnání podle vlastní volby a nezávisle na splnění hmotných podmínek. Požadovala se volnost pro způsob, jakým lze provozovat zaměstnání, volnost smluvního řádu o poměru k pomocníkům, svoboda volit odbytiště a stanovit ceny. Toto vše bylo shrnováno pod pojmem živnostenské svobody.²¹

Tyto liberální hospodářské zásady, vyjádřené heslem „laissez faire, laissez passer“, vykládaném jako nechejte lidi jednat po svém a svobodně přecházet i převážet, přijímala převážná část společnosti se značnými sympatiemi. Nejdychtivěji je přijímalo rolnictvo, jehož osvobození z poddanství se uskutečnilo již v průběhu revoluce 1848–1849, zatím co druhá fáze – vytvoření svobodného obchodu s půdou – v Předlitavsku proběhla koncem 60. let. Kladný poměr k hospodářskému liberalismu měl především velký průmysl, v jehož nejvlastnějším zájmu provedení hospodářských svobod bylo, zpočátku se však proti němu zásadně nestavěli ani řemeslní malovýrobci.

Kladnému přijímání zásad hospodářského liberalismu u většiny společ-

¹⁹ Srov. A. Smith, *Natur und Ursachen des Volkswohlstandes*. Něm. překlad W. Loewenthal. Berlín 1879, str. 200–201, 235 n.

²⁰ Srov. E. Philippovich, *Vývoj...*, str. 3.

²¹ Srov. E. Philippovich, *Vývoj...*, str. 3.

nosti napomáhala zejména skutečnost, že společně s hospodářskými svobodami šel i liberalismus politický, proklamující požadavek politického sebeurčení, který došel výrazu v tom, že se odmítalo poručníkování svobodných občanů státem.²²

Liberálním hospodářským a politickým zásadám nebyli zpočátku vzdáni ani čeští konzervativní politikové z 60. let. F. L. Rieger vydal v roce 1853 překlad práce francouzského národohospodáře Droze, klonícího se k pravici Smithovy školy.²³ V úvodu zdůraznil, že Droz je ostrým odpovíratelem všech novotářů socialismem načichlých a uváděl jeho hodnocení od Josefa Garniera, podle něhož Drozovo dílo „jak vědě samé tak i svobodě práce a obchodu již veliké služby prokázalo a ještě prokáže“.²⁴

Krátce po obnovení ústavnosti přijala říšská rada v roce 1862 zákon o osobní svobodě občanů a definitivně zajišťovala základní občanská práva a svobody, i když formálně, prosincová ústava z roku 1867.

Po rozsáhlém období, kdy stát bezprostředně zasahoval do hospodářského života a svazoval jej celou řadou ustanovení a kdy politický život občanů prakticky nepřipouštěl, velmi snadno zvítězilo učení omezující úkoly státu a nepřipouštějící jeho vměšování do smluv uzavíraných mezi občany. Tato domnělá svoboda však musila být nutně na úkor toho, kdo byl v tomto smluvním poměru slabší. V případě poměru mezi zaměstnavatelem a dělníkem to bylo dělnictvo, které se dostalo do naprosté závislosti na svých zaměstnavatelích. V druhé řadě potom i drobní řemeslní a zemědělní výrobci, kteří byli vytlačováni silnější průmyslovou a zemědělskou velkovýrobou.

Živnostenská svoboda v Rakousku byla provedena v zájmu a na nátlak velkého kapitálu. Již Josef Kaizl napsal, že v čele agitace pro liberální ekonomické řády byli publicisté a advokáti a za nimi stál velký movitý kapitál, jehož prospěchy nezbytně vyžadovaly volnost konkurence, rozmach poštovní, železniční a paroplavební dopravy aj.²⁵ Obchodní a živnostenské komory, které byly v Rakousku zřízeny v roce 1850 jako zájmové organizace průmyslníků, řemeslníků a obchodníků, hned od svého ustavení neustále naléhaly na vydání nového živnostenského řádu s nenáhlým přechodem k živnostenské svobodě.²⁶ Svému výrazu došly tyto snahy v živnostenském řádu z 20. prosince 1859 (č. 227 ř. z.), který vstoupil v platnost dnem 1. května 1860.

Z tohoto ž. ř. nás budou především zajímat jeho sociální ustanovení týkající se dělnictva. Ačkoliv zápas o živnostenskou svobodu byl přijetím

²² Srov. E. Philippovich, *Vývoj...*, str. 5.

²³ Srov. J. Droz, *Politické hospodářství čili zásady vědy o statcích*. Přeložil Fr. Lad. Rieger. Praha 1853.

²⁴ Droz byl stoupencem zásady „laissez faire, laissez passer“ a zásadním odpůrcem jakýchkoli omezení průmyslu. Na str. 124 říká: „Ti, jenž navrhuji, aby se cechy opět zřídily, praví, že je smíří se svobodou průmyslu a že od nich odvrátí všeliké zlořády, na něž se spravedlivá stížnost vedla. Kdo by s nimi sdílel takové naděje, klamal by se velice. Ústav, o němž je řeč, je sám v sobě vadný, a cokoli bychom mohli za opatření učiniti, vždy přece ponese v lůně svém zárod žalostných zlořádů, jež by čas sám vyvinouti dovedl.“ Byl také pro „svobodu půjčky na úrok“ (str. 207).

²⁵ Srov. J. Gruber, *Průmyslová politika*. In: Česká politika. Díl IV. Redigoval Zd. V. Tobolka. Praha 1911, str. 270.

²⁶ Srov. J. Gruber, *Průmyslová politika*, str. 268.

ž. ř. z roku 1859 dobojován ve prospěch hospodářského liberalismu, zůstaly v tomto řádu přece jenom zachovány některé instituce, které jeho zásadám odporovaly. Dělnictva se týkala tři tato ustanovení: o nucených pokladnách živnostenských, o omezení pracovní doby a o pracovních knížkách. Instituce pracovních knížek byla ovšem zřízena spíše ve prospěch zaměstnavatelů. Z dalších institucí, které neodpovídaly duchu liberalismu a přesto zůstaly zachovány, to byla nucená živnostenská společenstva.²⁷

Nejdůležitější z těchto institucí byly nucené živnostenské pokladny. Nebylo totiž dost dobře možné, aby o dělnictvo nebylo byt i nějakým primitivním způsobem postaráno alespoň v případech nemoci.

Do doby než vstoupil v platnost nový ž. ř. prováděla tento úkol jednak humanitní zařízení cechů, jednak nemocenské pokladny, které vznikaly v průmyslových závodech. Dvorským dekretem z 18. února 1837 byla továrníkům, řemeslníkům a živnostníkům uložena povinnost platit zaopatření svých onemocnělých zaměstnanců nebo učňů, umístěných ve veřejných nemocnicích, po dobu jednoho měsíce.²⁸ Zpravidla však takovýto dělník v případě onemocnění připadal veřejné chudinské péči.

Souborný přehled o humanitním působení cechů a nemocenských pokladen získáme jenom stěží. Je však jisté, že všechna tato péče byla zcela nedostatečná, a to zejména v případech těch cechů, jejichž majetek byl buď nepatrný nebo dokonce žádný.

V roce 1852 nařídilo ministerstvo obchodu šetření o materiálním postavení dělníků, které však bylo zcela primitivní a jeho výsledky není možno žádným způsobem shrnout. Kromě toho musíme brát v úvahu, že šetření prováděly obchodní a živnostenské komory. Ze zpráv je možno učinit si alespoň představu o různých způsobech zabezpečení dělnictva, nikoli ovšem o jejich rozsahu. Zpráva OŽK v Liberci, která byla v tomto ohledu nejdokonalější a nejúplnější, uvádí několik druhů zabezpečení průmyslového dělnictva, přitom však zdůrazňuje, že zařízení na podporu dělnictva nemají všechny větší podniky a existující jsou někdy více, někdy méně dokonalá. V některých továrnách byla zavedena zásada, pro jejíž uplatnění ovšem neexistovala žádná záruka, že dělníci, kteří se ve službách továrny stali neschopnými práce, dostávali od zaměstnavatele po celý zbytek života podporu. V některých továrnách byla dělníkům poskytována na náklad majitele bezplatná lékařská péče. Oba tyto způsoby, o jejichž rozsahu zpráva zcela mlčí, nebyly institucionálně podchyceny. K dalším způsobům zabezpečení náležely nemocenské a podpůrné pokladny organizované zaměstnavateli, které se nacházely buď pod jejich správou nebo byly pod společným dozorem dělnického výboru. Dělníci musili do těchto pokladen přispívat pravidelnými týdenními příspěvky a dostávali v případě nemoci „buď celou mzdu nebo její část“. Dále jim mělo být poskytováno lékařské ošetření, jakož i pohřební výlohy a podpory vdovám a sirotkům. Do nemocenských pokladen plynuly podle továrních řádů i pokuty. V některých podnicích byly zřízeny i tovární spořitelny, spojené s nemocenskými

²⁷ Srov. Právník 19, 1880, str. 462—464 (přednáška J. Kaizla o osnově ž. ř. rakouského).

²⁸ Srov. J. Bičovský, *Počátky právního zajištění dělníků proti následkům pracovních úrazů*. PHS 13, 1967, str. 113.

pokladnami, do nichž plynula část dělnických příspěvků. Jako poslední forma se zde uváděly podpůrné spolky zakládané dělníky. Tyto ústavy se omezovaly pouze na vlastní tovární dělníky a zpravidla vždy na zaměstnance jedné továrny. Pro velký počet domácích dělníků až na řídké výjimky žádná podobná zařízení neexistovala, takže se o ně musila v čas nouze postarat veřejná nebo soukromá dobročinnost. O podpůrných zařízeních pro řemeslníky táž zpráva říkala, že z cechů v komorním obvodu jenom málo odpovídalo zásadě vzájemné podpory. Uváděla se zde potom zařízení nejbohatšího a nejvýznamnějšího cechu libereckých soukeníků, která měl k podpoře svých příslušníků. Cech čítal asi 1300 mistrů. Každý soukenický pomocník byl povinen přispívat týdně 3½ kr. do pomocnické pokladny. V případě nemoci dostával denně 25 kr., které byly zasílány buď místnímu špitálu za jeho ošetření nebo při domácím ošetřování jemu samotnému. Cech dále rozděloval měsíčně 28 zl. potřebným mistrům a jejich vdovám, deset nejstarších mistrů dostávalo při každém čtvrtletním shromáždění po jednom zlatém a konečně byl vytvořen fond 2600 zl., který ročně vzrůstal o 6 % a při dosažení pěti tisíc zlatých měl sloužit k vytvoření zaopatřovacího ústavu pro chudé mistry a jejich vdovy. Podobné podpory existovaly i u ostatních cechů, podle zprávy však byly většinou nedostatečné. Mezi institucemi sloužícími dělnictvu všeobecně se konečně uváděly chudinské instituty, zaopatřovací ústavy (chudobince, špitály) apod.²⁹

Podobné způsoby zaopatření dělnictva v případě nemoci a neschopnosti k práci existovaly i v jiných oblastech.³⁰

Hlavním nedostatkem tohoto zaopatření bylo, že zabezpečení dělnictva bylo ponecháno zcela na libovůli zaměstnavatelů, továrníků a cechů, a proto bylo vesměs nedostatečné. Správa nemocenských pokladen byla ve většině případů rovněž v rukou zaměstnavatelů, spoluúčast dělnictva byla spíše jenom výjimkou a byla většinou pouze formální. Existovala zde proto možnost machinací a zneužívání fondů nemocenských pokladen. Závodní pokladny dále nezajišťovaly dělnictvu žádný nárok na podporu v nemoci v případě změny zaměstnavatele. Jestli dělník ať už dobrovolně nebo nuceně závod opustil, pozbýval nárok na podporu bez ohledu na to, jak dlouho do závodní pokladny přispíval.

Tyto závažné nedostatky však neodstraňoval ani nový ž. ř. z roku 1859. Jeho § 85 nařizoval, že při větším počtu dělnictva nebo při zvláště nebezpečném druhu zaměstnání je podnikatel povinen za přispívání dělnictva zřídít podpůrnou pokladnu anebo přistoupit k podobné pokladně již zřízené. Dělníci měli do podpůrné pokladny přispívat částkou rovnající se nejvýše třem procentům jejich mzdy a podnikatel měl platit polovinu dělnického příspěvku. Na správu pokladny měli mít dělníci „přiměřený vliv“, jak daleko měl tento vliv sahat však ž. ř. neuváděl a jeho bližší stanovení přenechával statutu pokladny.

²⁹ Srov. *Bericht über die materielle Lage der Arbeiter im B. Leipaer und Gitschiner Kreise ...*, Praha 1852, str. 92–98.

³⁰ Srov. např. *Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Troppau ... über die zur Unterstützung der Gewerbearbeiter bestehenden Anstalten im Kronlande Schlesien*. Opava 1852.

V VII. hlavě ž. ř., která pojednávala o živnostenských společenstvech, se v § 114 říkalo, že jejich účelem je mj. zřízení ústavů k podpoře členů a příslušníků společenstva v případě onemocnění nebo jiné nouze a dozor na tyto ústavy. Společenstva měla zříditi ústav k podpoře potřebných pomocníků společnými příspěvky živnostníků a pomocníků s všeobecným závazkem k přistoupení, tj. obligatorně. Ustanovení o výši příspěvků byla stejná, při správě těchto podpůrných pokladen se mělo pomocníkům zajistit rovněž „přiměřené účastenství“.³¹

Dělnictvo zaměstnané jak ve větších podnicích (za ty se považovaly takové, v nichž pracovalo více než dvacet dělníků), tak i v menších živnostech, mělo být tímto způsobem zabezpečeno alespoň pro případ nemoci a úrazu. Ustanovení ž. ř. však byla příliš obecná a podrobnější předpisy vydány nebyly. Stejně tak prakticky neexistoval dozor, zda jsou ustanovení o podpůrných pokladnách skutečně plněna. Staré nedostatky tím nebyly odstraněny a zřizování pokladen fakticky stále záviselo na libovůli zaměstnavatele, který rovněž rozhodoval o tom, jakým způsobem a do jaké míry se bude dělnictvo podílet na správě těchto zařízení.

Dokazuje to šetření, provedené v roce 1868. Ministerstvo obchodu totiž nařídilo 27. února 1868 uspořádání nové ankety o dělnických poměrech, jejíž výsledky byly uveřejněny v roce 1869.³² Toto šetření bylo prováděno formou dotazníků. Je značně formální a neposkytuje vůbec přehled o kvalitě poskytované péče, uvádí jenom počet podniků s počtem zaměstnaných dělníků a formu, jakou je o dělnictvo v závodě pečováno, určité závěry z jeho výsledků je však přece jenom možno učinit.

Ve zprávě se říká, že podle statistik OŽK bylo v Předlitavsku zaměstnáno v továrním průmyslu asi 340 000 dělníků. Počet těch, o něž bylo nějakým způsobem pečováno, však činil 137 580 dělníků v 873 továrnách, tj. 40,5 % všeho továrního dělnictva. Připočteme-li ještě dělnictvo v hornictví a hutnictví, dospějeme k celkové cifře 418 000 průmyslových, horních a hutních dělníků. Z tohoto celkového počtu bylo nějakým způsobem pečováno o 228 000 dělníků, tj. téměř o 55 %. V nemoci a v případě úmrtí bylo podporováno 219 581 dělníků, tj. 96 % celkového počtu podporovaných (v průmyslu to bylo 94 % a v hornictví 98,80 %), při čemž nejpriznivější situace byla v Čechách, Dolních Rakousích, na Moravě, ve Štýrsku, ve Slezsku a v Korutanech. V úvodu zprávy se říká, že úplnosti bylo dosaženo jenom v případě hornictví, zatímco data z průmyslu nejsou zcela spolehlivá a zejména chybějí údaje o ústavech zřízených obcemi a o dělnických spolcích, jisté však je, že ani v desátém roce působnosti nového ž. ř. nebylo ani zdaleka podporováno pro případ nemoci a úrazu všechno dělnictvo zaměstnané v továrních podnicích. Ještě mnohem horší situace byla v případě ústavů, které měla zřizovat živnostenská společenstva.

³¹ Srov. Fr. Uher, *Nový živnostenský řád a jak se mu má rozuměti*. Praha 1860, str. 57, 42.

³² Srov. *Zur Statistik der Arbeiterverhältnisse*. Herausgegeben auf Veranlassung des Handelsministeriums. I. Heft. Humanitäre Anstalten. Wien 1869; F. Schmitt, *Humanitäre Anstalten zum Besten der Arbeiter in Oesterreich*. MGS 18, 1869. Heft I. Podobné šetření bylo provedeno i v roce 1861, jeho výsledky však zřejmě nebyly publikovány.

Již v roce 1861 podal totiž v říšské radě továrník Alfred Skene návrh na změnu ž. ř. z roku 1859 v tom smyslu, že neliberální ustanovení o nucených společenstvech se ruší a živnostníci si mohou k podpoře blahobytu a k obecně prospěšným účelům vytvářet v rámci zákonných mezí dobrovolná společenstva.³³ Při projednávání tohoto návrhu došlo k rozsáhlému střetnutí mezi konzervativním a liberálním směrem. Liberálové na řadě příkladů dokazovali nemohoucnost cechů plnit jejich humanitní úkoly (Skene např. ukazoval, že podle statistického šetření brněnské OŽK bylo v jejím obvodu 844 cechů, z nichž pouze 19 mělo jmění nad pět set zlatých, asi čtyřicet jich mělo jmění od sta do pěti set zlatých, avšak 785 nevykazovalo žádné jmění, nanejvýše dluhy, a nově vstupující byli zneužívání k placení dluhů ze „starých dobrých časů“), a tvrdili, že tyto úkoly budou moci mnohem lépe plnit společenstva vzniklá na základě dobrovolnosti.

Říšská rada Skenův návrh přijala, ale následkem předčasného skončení sněmovního zasedání zůstal neproveden. Vláda jen několikerymi dotazy u OŽK (v letech 1862, 1865, 1868 a 1870) zkoumala, jak se zřízení nucených společenstev osvědčilo a doporučuje-li se zrušit nucené členství ve společenstvech a ponechat je pouze jako dobrovolné spolky. Ještě v roce 1874 Banhansova osnova nového ž. ř. nabízelá liberálnímu parlamentu nucená společenstva v oběh za souhlas k vybudování ochranného dělnického zákonodárství. Ve skutečnosti zůstala ovšem společenstva pouze na papíře a i tam, kde se mohla opřít o starší cechy, většinou jenom živořila a svoje úkoly plnila chatrně.³⁴ Další vývoj živnostenských společenstev byl tak hned v samém počátku této instituce přerušen. Jejich další zakládání bylo zabrzděno a některá již vzniklá společenstva se rozešla. Důsledkem toho bylo, že o dělnictvo zaměstnané v drobných živnostenských provoznách nemohlo být žádným způsobem v případě nemoci nebo úrazu postaráno.³⁵

Velmi důležitou otázkou, které však v důsledku převládajících liberálních názorů nevěnoval stát rovněž dlouhou dobu pozornost, bylo dělnické ochranné zákonodárství. Byly to v podstatě zákony upravující pracovní poměry dělnictva a zejména délku pracovní doby.

Ž. ř. z roku 1859 se pracovními poměry dělnictva v podstatě nezabýval. Omezoval pouze dětskou práci. Ve větších živnostenských podnicích, ve kterých pracovalo více než dvacet dělníků, nesměly být podle jeho ustanovení zaměstnávány děti ve věku do deseti let. Děti ve věku od deseti do dvanácti let mohly být přijaty do zaměstnání pouze na základě zvláštního povolení vydaného obecním starostou na žádost otce nebo poručníka, a to

³³ Srov. SPAH 1861–1862, str. 439, 1583–1586.

³⁴ Srov. J. Gruber, *O vývoji živnostenského zákonodárství v Rakousku a o cílech reformy živnostenské*. Praha 1904, str. 19.

³⁵ V r. 1880 bylo v Předlitavsku celkem 2570 živn. společenstev, ze kterých však jen menšina přeměnila svá zařízení na základě platného ž. ř., převážnou většinou to byly zmírající pozůstatky starých cechů. V Čechách jich bylo 1450 (se jměním 0,89 mil. zl.), „činnost jejich nebyla však veskrze příznivou“, v Dolních Rakousích 222 (jmění 1,73 mil. zl.), v Haliči 379, v Horních Rakousích 300, na Moravě 224 (jmění 0,25 mil. zl.) a ve Slezsku 77 (jmění 0,23 mil. zl.). Srov. J. Gruber, *O vývoji...*, str. 61.

k takovým pracím, které neškodily zdraví a nebránily tělesnému rozvoji mládeže. Pracovní doba dětí do čtrnácti let nesměla být delší než deset hodin a děti měly nárok na přiměřené přestávky při práci. Dočasně mohla být pracovní doba prodloužena o dvě hodiny. Noční práce od deváté hodiny večer do páté hodiny ráno byla u dětí do čtrnácti let vyloučena. Ustanovení ž. ř. platila také pro práci dětí v dolech (velmi mlhavě o této otázce mluvil již horní zákon z roku 1854, čís. 146 ř. z., který říkal, že v obligatorních pracovních řádech mají být uvedeny také předpisy o zaměstnávání dětí v dolech se zřetelem k jejich fyzické síle a k jejich zákonné účasti na vyučování), na druhé straně se však jeho ustanovení nevztahovala na menší živnostenské podniky, v nichž nebylo zaměstnáno ani dvacet zaměstnanců, a na podniky, pro něž ž. ř. neplatil, tj. na zemědělství, lesnictví aj. Tato ustanovení však nebyla stejně dodržována. Dětské práce se konečně dotýkal školský zákon ze 14. května 1869 č. 62 ř. z.³⁶

Ustanovení upravující pracovní dobu dospělých dělníků a ochranná opatření pro ně však v Rakousku v této době neexistovala. Ještě v polovině 80. let, kdy tuto otázku projednávala říšská rada a přijala dělnickou novelu ž. ř., podle níž byla stanovena maximální délka pracovní doby i dospělých mužských dělníků, dokazovali liberálové, že přijetí takovýchto opatření by bylo nejenom v neprospěch zaměstnavatele, ale především v neprospěch dělníků, kteří se svojí pracovní silou mohou dělat co chtějí. Myšlenka nutnosti regulace délky pracovní doby se prosazovala jenom velmi stěží a ještě v důvodové zprávě k osnově novely ž. ř. z roku 1881 připravované již konzervativním ministerstvem se říká: „Zasahovati do pracovní doby dospělých osob je porušením individuální svobody svéprávných osob. Pracovní doba se řídí nabídkou a poptávkou; na ní je závislá mzda – s t á t n e m á d o t o h o z a s a h o v a t i; (podtrž. v orig.) ostatně by to nemohl na delší dobu ani legislativně ani administrativně dělat. Zkrácení pracovní doby může být provedeno jenom volnou dohodou zúčastněných osob“.³⁷

Hlasy žádající vytvoření dokonalejšího dělnického ochranného zákonodárství se však začaly v Předlitavsku objevovat již v 60. letech. Vycházely stále silněji jednak z řad dělnictva, které již koncem 60. let žádalo především stanovení normálního pracovního dne. Tento požadavek vtělovalo do celé řady rezolucí a stal se součástí i programů rakouské sociální demokracie. Jednak se však byto požadavky začaly objevovat i mezi levým křídlem německých liberálů. Tyto názory říkaly, že je nutno provést novelizaci ž. ř. z roku 1859, přihlídnout k požadavkům dělnictva a přispět k vyřešení sociální otázky.

Na říšské radě došlo toto mínění výrazu v návrhu levicového liberála dr. Rosera v roce 1868. Dr. Roser znal ze své lékařské praxe provozované v průmyslové oblasti severních Čech dělnické poměry a žádal, aby denní pracovní doba v továrnách byla omezena na deset hodin. Dále požadoval zákaz zaměstnávání dětí do čtrnácti roků, což mělo být stráženo zavedením instituce dětských dělnických knížek. Odvolával se na vzor anglického

³⁶ Podrobněji srov. J. Houser, *Dětská práce a její právní úprava v našich zemích za kapitalismu*. Praha 1962, str. 22–25. Dále A. Brá f, *Studien*, str. 138.

³⁷ Srov. *Verhandlungen des AH 1881*, předloha čís. 253, str. 123.

továrního zákonodárství a podle vzoru Anglie a Francie požadoval rovněž zavedení tovární inspekce.

Roserův návrh však podobně jako řada návrhů dalších skončil v archivu říšské rady. K jeho projednání byl sice zvolen zvláštní výbor, jeho zpráva však pro ukončení sněmovního zasedání již nebyla podána. Dr. Roser proto v roce 1869 svůj návrh opakoval, avšak se stejným výsledkem.³⁸

Téměř ve stejné době začalo projevovat svoje přání říšské radě i dělnictvo. Dne 5. května 1868 jí byla předložena petice vídeňských spolků opatřená čtrnácti tisíci podpisů, která žádala zrušení nuceného přístupu ke společenstevním nemocenským pokladnám a předání továrních nemocenských pokladen do rukou členů.³⁹ Dne 23. dubna 1869 předložil dr. Roser petici dělnického spolku ve Vídeňském Novém Městě o přijetí zákona, kterým by byli velkoprůmyslníci přinuceni platit za svoje dělníky příspěvky do dělnických nemocenských pokladen. Současně měla být nařízena periodická kontrola zdravotních poměrů v dílnách. Říšské radě rovněž došlo 29 peticí požadujících zavedení koaliční svobody.⁴⁰

Zavedení koaliční svobody se v této době stalo jediným ústupkem, který vláda požadavkům dělnictva udělala. Liberální vláda proklamovala ve všech oblastech veřejného života naprostou svobodu, ponechávala však v platnosti ustanovení §§ 479–481 všeobecného trestního zákona z roku 1852, podle nichž byly zakázány úmluvy dělnictva o zlepšení mezd nebo pracovních podmínek. Tento zákaz byl vysloven i v § 77 liberálního ž. ř. z roku 1859. Neuposlechnutí bylo trestáno jedním až třemi měsíci přísného vězení.

Dne 26. června 1867 předložila vláda parlamentu návrh nového trestního zákona, ve kterém již bylo vysloveno zrušení §§ 479–481. Výbor říšské rady s tímto návrhem souhlasil, nový trestní zákon však přijat nebyl. Silící tlak dělnické třídy, který se projevil zejména známou manifestací před budovou říšské rady v prosinci 1869, přinutil konečně vládu i zákonodárny sbor k tomu, že již nadále nemohly upírat právo volného sdružování dělnictva, zejména když toto právo bylo již uznáváno ve všech pokročilejších evropských zemích.⁴¹

Velmi malý vliv na postavení dělnické třídy mělo přijetí zákona o živnostenských soudech, který si vzal vzor v instituci existující ve Francii. Měly jím být vytvořeny zdánlivě nestranné soudy rovnající spory vzniklé z pracovního poměru, ve kterých spolurozhodoval i laický živel, a to jak zástupci zaměstnavatelů, tak i dělníků. Většího významu však tyto soudy nenabývaly ani po novelizaci zákonem ze 27. listopadu 1896 č. 218 ř. z.⁴²

V 70. letech začala říšská rada věnovat dělnické otázky zvýšenou pozornost a zabývala se zejména ochranným dělnickým zákonodárstvím. Příčina

³⁸ Srov. SPAH 1868–1870, str. 4732, 4781–4785, 4833–4834, 1869–1870, str. 31–32; *Verhandlungen des AH*, předl. čís. XV, str. 62; J. Houser, *Dětská práce...*, str. 24.

³⁹ Srov. SPAH 1868, str. 2886.

⁴⁰ Srov. SPAH 1867–1869, str. 5773; 1869–1870, str. 365.

⁴¹ Srov. SPAH 1869–1870, str. 348–365; *Verhandlungen des AH 1870*, předloha čís. XLVI, str. 606–609; J. Houser, *Boj dělnictva za odstranění zákazu koalic a rakouský koaliční zákon z r. 1870*. PHS 5, 1959.

⁴² Srov. SPAH 1867–1869, str. 5068–5094; Pollak, *Gewerbegerichte*. ÖSW II, str. 535–539.

byla dána stále vzrůstajícím tlakem dělnictva, jehož postavení se v důsledku hospodářské krize značně zhoršilo. Prozíravější z liberálních předáků se snažili dalšímu zesílení socialistického dělnického hnutí čelit některými dílčími ústupky. Představitelem tohoto směru se stal dr. Ernst von Plener, který věnoval velkou pozornost anglickému továrnímu zákonodárství. Studoval je přímo na místě a v roce 1872 o něm vydal svoji studii. Rakouské ministerstvo obchodu dalo pořídit překlad anglických továrních zákonů už v roce 1869, jakmile vyšel v roce 1876 další německý překlad anglických továrních zákonů, vydaný z příkazu pruského ministerstva obchodu, byl Plener autorem rozsáhlé recenze tohoto díla.⁴³ Vedle anglického ochranného dělnického zákonodárství začal být stále častěji uváděn příklad švýcarských dělnických zákonů. K poznání švýcarského továrního zákonodárství podstatně přispěla důkladná Böhmertova práce, vydaná v roce 1873 v souvislosti se světovou výstavou ve Vídni, která podala podrobný přehled o všech typech zařízení, působících ve švýcarském průmyslu pro blaho dělnictva.⁴⁴ Převážná část liberálů však zaujímal v této době k dělnickým požadavkům zásadně odmítavé stanovisko. Podceňovala sílu dělnického hnutí a spoléhala především na represí. Pro tuto část je typické sebevědomé prohlášení ministra vnitra dr. Karla Giskry pronesené k dělnické deputaci v roce 1868, že totiž dělnická otázka končí u Podmokel.⁴⁵ Silící tlak na dílčí řešení dělnické otázky však začaly vyvíjet i venkovské obce, které měly zájem zejména na zlepšeném zabezpečení dělnictva v případě nemoci a úrazu. Náklady venkovských obcí na chudinství v této době začaly totiž zejména v důsledku hospodářské krize a nedokonalého zajištění dělníků v případě nouze značně vzrůstat. V neposlední řadě potom začaly v Rakousku nalézat ohlas rozsáhlé diskuse a pokusy o řešení těchto problémů, k nimž docházelo v sousedním Německu.

Zásadní změnu nepřineslo ani krátké intermezzo Hohenwartova ministerstva v roce 1871. Ministrem obchodu v této vládě byl profesor Albert Schöffle, který krátce před nastoupením úřadu vydal jednu ze svých zásadních prací *Kapitalismus und Socialismus*, snažící se o smíření protikladů mezi kapitálem a prací. Zabýval se v ní podrobně dělnickým ochranným zákonodárstvím, normálním pracovním dnem a základními soudobými sociálně politickými otázkami.⁴⁶ Později se stal jedním z hlavních duchovních otců německého sociálního zákonodárství. Schöffle jako konzervativní národohospodář i politik známý svými sociálně reformními

---

⁴³ Srov. *Die Fabriksgesetze Englands seit 1833*. In deutscher Übersetzung herausgegeben auf Veranlassung des Handelsministeriums. Wien 1869; Ernst v. Plener, *Die englische Fabriksgesetzgebung*. Wien 1871; k jeho názorům na sociální otázku srov. *Erinnerungen von Ernst Freiherrn von Plener*. Band II. Stuttgart—Leipzig 1921, str. 28 n., 286 n.; *Die englischen Fabrik- und Werkstättengesetze*. Auf Veranlassung des königl. preussischen Ministeriums für Handel... in deutscher Übersetzung herausgegeben von Victor von Bojanowski. Berlin 1876. Plenerova recenze je v ZPÖRG 4, 1877, str. 542—546.

⁴⁴ Srov. V. Böhmert, *Arbeiterverhältnisse und Fabrikinrichtungen der Schweiz*. Band I—II. Zürich 1873.

⁴⁵ Srov. L. Brügel, *Soziale Gesetzgebung in Oesterreich von 1848 bis 1918*. Wien—Leipzig 1919, str. 58.

⁴⁶ Srov. A. Schöffle, *Kapitalismus und Sozialismus...* Tübingen 1870, str. 308 n., 610 n.

myšlenkami byl s to prosadit v Předlitavsku základní sociální reformy, které odpírali liberálové, období vlády Hohenwartova ministerstva však bylo příliš krátké a středem jeho zájmu byly především politické otázky a zejména české vyrovnání. Schäffle však i za dobu svého krátkého působení v Rakousku navazoval styky s dělnickým hnutím. Jeden z tehdejších vůdců vídeňských sociálních demokratů Heinrich Oberwinder zanechal svědectví o tom, že Schäffle se vůči němu vyslovil o dobré vůli císaře a o úmyslu navrhnout přiměřené reformy po rozpočtové debatě v říšské radě.⁴⁷ Schäffle mimo to navazoval styky se sociálně demokratickým renegátem Friedrichem Pfeifferem a podporoval založení dělnické strany federalistického směru, namířené proti sociální demokracii.⁴⁸

Vzrůst tlaku dělnictva na říšskou radu je možno pozorovat především v období let 1873–1879. Do této doby bylo předkládání dělnických peticí říšské radě spíše jenom ojedinělé a požadavky byly značně různorodé. Kromě uvedených peticí za koaliční svobodu a za splnění požadavků, o nichž jsme již mluvili, došla ještě počátkem roku 1872 petice všeobecného dělnického shromáždění v Marburgu za zřízení dělnických komor. Roku 1873 předali říšské radě petici horníci z Chabařovic, kteří žádali úpravu pracovních poměrů v hornictví a hornických pokladen tím způsobem, aby změna zaměstnavatele neměla za následek ztrátu nároku na podporu.⁴⁹

Od roku 1873 se počet peticí množí a nejsou to jenom dělnické petice, které si stěžovaly na velikou nouzi a žádaly zlepšení hospodářského postavení. Požadavky dělnictva kromě politických požadavků, k nimž patřilo zejména zavedení všeobecného volebního práva (žádala je především petice vydavatele *Arbeiterfreund* v Liberci s 35 131 podpisy, předaná roku 1879)⁵⁰ je možno shrnout do několika bodů. Některé petice se omezovaly obecně na požadavek zavedení sociálního zákonodárství popř. zlepšení dělnických poměrů a řada jich žádala zavedení dělnických komor, popř. mluvila konkrétněji o jejich volebním právu do zastupitelských sborů. Mezi blíže určenými požadavky se objevovalo zrušení nucených společenstev, příkazání nemocenských fondů zrušených nucených společenstev těm pomocným pokladnám, k nimž přistoupí dělníci dotyčného oboru, precizování povinnosti průmyslových podnikatelů k odškodnění dělníků při jejich poškození, zákonná úprava pracovní doby, omezení práce v trestnicích, stanovení normální učební doby a maximálního počtu učňů, zákaz přijímání dětí pod patnáct roků do továren, okamžité zavedení nouzových prací a jiných opatření k odstranění nouze panující mezi dělnictvem v důsledku nezaměstnanosti, zřízení dělnických penzijních pokladen aj.⁵¹

⁴⁷ Srov. L. Brügel, *Soziale Gesetzgebung* . . . , str. 63.

⁴⁸ Srov. moji studii *Pokus buržoazie o rozkol brněnského dělnického hnutí r. 1871. (K rozbíječské činnosti Friedricha Pfeiffera.)* Brno v minulosti a dnes 3, 1961.

⁴⁹ Srov. SPAH 1871–1873, str. 120, 1200–1202.

⁵⁰ Srov. SPAH 1873–1879, str. 3560.

⁵¹ Srov. zejména petici dělnického shromáždění v Bruntálu z 13. prosince 1874 (SPAH 1873–1879, str. 3699) a dělnického vzdělávacího spolku v Ústí n. L. z téhož roku (str. 1492), petici vídeňských železničních dělníků z r. 1874 (str. 2128) a návrh Wilhelma Kohla z Vídně z r. 1876 na zřízení dělnických penzijních pokladen (str. 6133).

Převážnou většinu těchto peticí vyřizovala říšská rada naprosto formálně tím, že je předávala vládě. Některé petice však přece jenom zavdaly podnět k rozsáhlejšímu jednání na říšské radě. Popud k tomu byl dán peticí vídeňského dělnického spolku Volksstimme, předloženou 13. února 1874. Petice požadovala zlepšení materiálního postavení dělnictva, zrušení nucených společenstev, účast dělníků na volebním právu, zřízení dělnických komor, zrušení novinového kolku, svobodu kolportáže, revizi spolkového a shromáždovacího práva aj. Tato petice byla předána na návrh liberálů zvláštnímu výboru spolu s některými dalšími dělnickými peticemi, které zaujímaly stanovisko k referentskému návrhu nového ž. ř. a žádaly rovněž zrušení živnostenských společenstev, sdružovací svobodu pro hospodářské a podpůrné spolky, použití nemocenských fondů nucených společenstev, povinnost odškodnění průmyslových podniků pro dělníky, kteří se stali obětí nehody a jejich příslušníky, normální pracovní dobu, omezení ženské a dětské práce, dělnické komory, zavedení tovární inspekce, zavedení živnostenských pomocných pokladen aj.⁵²

Jménem výboru podal 17. prosince 1874 zprávu dr. Ernst von Plener, který zdůraznil, že sociální hnutí je v Rakousku teprve v počátku. Přesto je však není možno ignorovat, naopak je možno z toho vytěžit a předejít mu tím, že dělnické požadavky nebudou odmítnuty. Jejich odmítnutím by se podle jeho přesvědčení dala zbraň socialistickým agitátorům, že dělnictvo od tohoto shromáždění nemůže nic očekávat. Obrátil se proto jak na liberální, tak i na konzervativní stranu s prosbou, aby přijala rezoluce, jejichž znění výbor připravil.⁵³

Říšská rada se s tímto stanoviskem v podstatě ztotožnila. Usnesla se předat petice vládě spolu se dvěma rezolucemi. První vyzývala vládu, aby do osnovy novely ž. ř. pojala dělnické komory jako nový orgán dělnictva vycházející z odborových spolků a podobných volných asociací, který měl být zřízen tam, kde dělnická společenstva a asociace splňovaly zákonné podmínky. Podle druhé rezoluce měla vláda v souvislosti s připravovanou revizí ž. ř. vzít v úvahu ustanovení o omezení délky pracovní doby dětí, mladistvých a žen a o péči o zdraví dělníků v dílnách a továrnách. U větších továrních podniků měly být v zájmu výchovy dětí zaměstnanců a dělníků zřízeny tovární školy. Dále se vláda vyzývala, aby k účinnému zavedení těchto zákonných opatření zřídila dostatečný státní dohled prostřednictvím továrních inspektorů.⁵⁴

Výsledek rozsáhlého jednání projevující se v těchto rezolucích byl značně

---

⁵² Srov. petice dělnických shromáždění konaných v říjnu a listopadu 1874 v Novém Městě pod Smrkem a v ostatních místech severních Čech (SPAH 1873–1879, str. 2737, 2894, 3048).

⁵³ Na adresu konzervativců řekl: „... Die conservative Partei soll, glaube ich, die Sache nicht einfach ablehnen, denn es ist eine conservative Politik, der arbeitenden Classe Entgegenkommen zu zeigen und zu verhindern, dass sie mit der revolutionären Bewegung zusammengehe; es ist das Interesse der conservativen Politik, die Bildung einer höheren Schichte der arbeitenden Classe zu fördern, welche durch verhältnissmässigen Wohlstand und eine gewisse befriedigende Existenz sich mit den heutigen gesellschaftlichen Verhältnissen identificiert.“ (Viz SPAH 1873–1879, str. 3496–3527.)

⁵⁴ Srov. SPAH 1873–1879, str. 3496–3527.

hubený a přesto znamenal vrchol zájmu liberálů o postavení dělnické třídy, na který se levice říšské rady s pýchou odvolávala ještě hluboko v 80. letech. Rezoluce říšské rady k vládě ovšem provedeny nebyly a jediným sociálně politickým opatřením ke zlepšení situace dělnictva zůstal zákon z 29. dubna 1873, kterým bylo zrušeno zabavení dělnické mzdy.⁵⁵

V první rezoluci se objevila nová instituce dělnických komor, které měly mít postavení podobné obchodním a živnostenským komorám. Mělo jimi být čeleno požadavku dělnictva na všeobecné volební právo, jinak měla jejich pravomoc spočívat spíše v oblasti poradní. Komory měly rovněž sloužit k přetvoření dělnictva ve státotvorný živel vytvářením iluze o jeho podílu na správě státu. S nově modifikovaným návrhem na jejich vytvoření vystoupil Plener znovu koncem 80. let, až do rozpadu monarchie však tyto instituce nevznikly.⁵⁶

Ve druhé rezoluci došel výrazu převládající názor, že délka pracovní doby dospělých dělníků je věcí smluvního poměru mezi zaměstnavatelem a dělníkem, poněvadž se jedná na obou stranách o osoby plně svéprávné. Proti zasahování státu v této otázce se vyslovila jak anketa obchodních komor z roku 1869, tak i valná hromada německého Spolku pro sociální politiku v roce 1873. Také osnova novely ž. ř., kterou připravovalo ministerstvo obchodu roku 1869, se touto otázkou nezabývala.⁵⁷ Říšská rada v tomto duchu požadovala pouze úpravu délky pracovní doby dětí, mladistvých a žen. Tovární nebo živnostenská inspekce měla být vytvořena podle příkladu vyspělých západoevropských států.⁵⁸

Duchu těchto rezolucí neodpovídala vládní osnova novely ž. ř. z roku 1874, které se nedostalo příznivého posouzení. Byla označena za nedostačnou a nebyla projednávána.⁵⁹ Vědomí nutnosti novelizace ž. ř., která by více přihlížela k sociálním otázkám, získávala stále více půdy. Tímto vědomím bylo proniknuto nejenom dělnictvo, ale i živnostnictvo a řemeslnictvo, jehož postavení se v 70. letech citelně zhoršovalo.

I zaměstnavatelské organizace začaly zastávat stanovisko, že nový ž. ř. musí nutně přinášet sociální opravy. Mínění průmyslníků a živnostníků o těchto otázkách vyjadřuje rezoluce třetího shromáždění delegátů rakouských OŽK přijatá 27. ledna 1876. Rezoluce žádala, aby očekávaná vládní předloha nového ž. ř. obsahovala ustanovení, že děti do dvanácti roků nesmějí být v živnostech vůbec zaměstnány a před jejich dokončeným

⁵⁵ Srov. J. Gruber, *Průmyslová politika*, str. 277.

⁵⁶ Instituce tohoto názvu byly zřízeny teprve v Rakouské republice a uvažovalo se i o jejich zavedení v ČSR.

⁵⁷ Srov. L. Winter, *Dělnické zákonodárství rakouské*. In: Česká politika. Díl IV. Praha 1911, str. 869; L. Brügel, *Soziale Gesetzgebung...*, str. 75.

⁵⁸ Srov. k tomu O. G., *Die Einführung des Instituts der Fabriksinspectoren in Oesterreich*. ÖZV 3, 1870, str. 1–2; M. Caspaar, *Das Institut der Gewerbe-Inspectoren in Oesterreich*. ÖZV 16, str. 111–112, 115–116; V. Pogatschnigg, *Zur Geschichte der Gewerbeinspection in Oesterreich*. ÖZV 18, 1885. Pogatschnigg zde říká, že tato instituce byla v Rakousku zřízena již v 18. stol. a uvádí komerční inspektory a manufakturní komisaře v Čechách v letech 1757–1760. Úkol těchto institucí však byl zcela jiný (srov. K. Beránek, *Obchodní a tovární inspekce v Praze*. [Rozbor fondu]. SAP 5, 1955, č. 1, str. 51–60).

⁵⁹ Srov. J. Gruber, *Průmyslová politika*, str. 279.

čtrnáctým rokem nesmí denní pracovní doba při pravidelné školní návštěvě překračovat šest hodin. Shromáždění se také postavilo za zřízení živnostenské inspekce,⁶⁰ odstraňování sporů mezi zaměstnavateli a dělníky z pracovního nebo mzdového poměru měly provádět živnostenské rozhodčí soudy a povinně měly být vedeny pracovní knížky. Dále bylo požadováno zřizování živnostenských pomocných pokladen k dočasné podpoře onemocnělých nebo jinak práce neschopných dělníků. Tato zařízení se měla rozpadat na obligatorní nemocenské pokladny a dobrovolné podpůrné a zaopatřovací pokladny.⁶¹

Některé body žádaly zavedení již existujících institucí (živnostenské soudy), jiné byly značně neurčité (zřizování pomocných pokladen), pozitivní však byl požadavek obligatornosti nemocenského pojištění a zřizování invalidních a starobních (zaopatřovacích) pokladen, i když toto pojištění mělo být pouze dobrovolné. V diskusi na tomto shromáždění se však projevíly některé velmi pozoruhodné a progresivní názory. Delegát OŽK ve Štýrském Hradci totiž navrhoval, aby bylo požadováno zřízení zemských nemocenských pokladen. Tím měl být odstraněn nedostatek dosavadních institucí, že totiž dělník při změně zaměstnání ztrácel nárok na podporu. Kromě toho podle návrhu neměly být tyto pokladny ponechány svépomoci dělníků, nýbrž stát se měl postarat o vytvoření jejich centrály, která by byla pod vrchním dohledem vlády.⁶² Tento návrh na vytvoření centralizovaného státního pojištění prováděného zeměmi a státem ovšem nemohl být přijat. Delegáti rovněž odmítli regulování délky pracovní doby dospělých dělníků a ani při projednávání otázky živnostenské inspekce nebylo docíleno jednoty názorů, takže návrh na zavedení živnostenské inspekce byl přijat jenom malou většinou hlasů.⁶³

Podobné stanovisko zaujala v roce 1879 i Jednota ku povzbuzení průmyslu v Čechách, která chtěla, aby v novém ž. ř. byla nařízeny směřující k zabezpečení života a zdraví dělníků a chránící je proti „přelstění“ a zkrácení mzdy. Stejně tak požadovala obligatornost nemocenského pojištění („zřízení podpůrných pokladen v nemoci a případě úmrtí ať se nuceným způsobem provede“) a dobrovolnost invalidního a starobního pojištění a pojištění vdov a sirotků (pokladny pro práce neschopné), zároveň však

---

⁶⁰ Zpravodaj Schnek při odůvodňování tohoto bodu řekl: „... Sowie sich die Volksschul-Inspectoren als nothwendig erwiesen, so sind auch die Gewerbe-Inspectoren nothwendig, um für die Durchführung der Gewerbe-Ordnung zu sorgen, weil jetzt in dieser Beziehung für den Arbeiter nichts geschieht. Wenn jemand bestohlen wird, kann er klagen; hier aber, wo der Arbeiter von dem Unternehmer oder Arbeitgeber so ganz abhängig ist, kann nicht geklagt werden; er kann gar nicht zu Gerichte gehen, weil er sonst die Zeit verliert. Daher muss der Arbeiter geschützt werden und zwar durch die reisenden Staatsanwälte, wie ich sagte, die sich die Überzeugung verschaffen werden, ob alles, was das Gesetz vorschreibt, beachtet wird.“

⁶¹ Srov. *Verhandlungen des dritten Delegirten Tages der österreichischen Handels- und Gewerbekammern, abgehalten zu Wien am 25. bis 29. Jänner 1876*. Wien 1876, str. 85–86.

⁶² Srov. *Verhandlungen des dritten Delegirten Tages...*, str. 93.

⁶³ Každá OŽK byla zastoupena dvěma zástupci. Pro zavedení inspekce hlasovali zástupci OŽK Vídeň, Opava, Liberec, Plzeň, České Budějovice, Brody a Lvov a po jednom zástupci komory v Olomouci a Štýrském Hradci. Proti byly OŽK Praha, Brno, Klagenfurt, Lublaň a Lubno a po jednom zástupci komory v Olomouci a Štýrském Hradci. Tři komory nebyly zastoupeny. Tento bod byl přijat 16 ku 12 hlasům.

měla být pro tyto pokladny vyhlášena zvláštní ustanovení. Ani zde se ne-
žádala úprava pracovní doby dospělých dělníků.⁶⁴

Další návrhy ž. ř., předložené vládou, však k těmto požadavkům nepři-
hlížely. Opětný návrh z roku 1877 se opíral v podstatě i v jednotli-
vých ustanoveních o německý říšský ž. ř. z roku 1869, kterým byla
v Německu zavedena živnostenská svoboda, a bylo mu vytýkáno, že se
náležitě nezabývá sociálními otázkami.⁶⁵ Plně se tyto požadavky neuplat-
nily ani v další vládní předloze ž. ř. z roku 1879, o níž bude řeč později.

V 70. letech vedle dělnického ochranného zákonodárství začal být klad-
den důraz na dělnické pojištění. Dodržování zákonů na ochranu dělnictva
mělo být zajištěno vytvořením systému živnostenské inspekce. Vzorem pro
toto zákonodárství byla Anglie a Švýcarsko a ze Švýcarska vyšel v roce
1876 dokonce podnět, který byl později v 80. letech opakován, zda by ne-
mělo být vytvořeno mezinárodní dělnické zákonodárství. Mělo ho být do-
cíleno uzavřením mezinárodních smluv za účelem co možná stejnoměrného
upravení dělnických poměrů ve všech průmyslových státech.⁶⁶

Myšlenky na zavedení diferencovaného dělnického pojištění začaly vy-
cházet především z Německa. Tímto pojištěním mělo být dělnictvo zabez-
pečeno zejména v případě nemoci a úrazu, současně však byly vyslovo-
vány názory o nutnosti pojištění invalidního a starobního, pojištění vdov
a sirotků a rovněž tak pojištění pro případ nezaměstnanosti. Namísto do
té doby stále převažujícího principu svépomoci začal pronikat názor, že
těchto opatření není možno dosáhnout jiným způsobem než zásahem státu.

V Německu vznikla v 70. letech řada děl, která teoreticky rozpracová-
vala systém dělnického pojištění a dokazovala jeho obrovský význam.
Princip dělnického pojištění měl nastoupit namísto chudinství s jeho
nezbytnými almužnami. Albert Schäffle již v roce 1870 ve své práci podní-
cené Marlo-Winkelblechem žádal jeho obligatornost⁶⁷ a později napsal, že
snad náleží k prvním důrazným opatřením sociálních reforem, ke kterým
budoucnost při nastávajících otřesech sáhne, zavedení v š e o b e c n é h o
n u c e n é h o minimálního pojištění kapitálu, rent, pojištění starobního,
vdovského, výbav a invalidního pojištění pro vdovy, sirotky, staré osoby
a osoby v neštěstí.⁶⁸ Gustav Schmoller v roce 1875 prohlásil, že pojišťov-
nictví je určeno k tomu, aby v budoucnosti nastoupilo zcela na místo dnes
ještě nezbytného chudinství s jeho surovou podobou a s jeho stále pochyb-
nými psychologickými a materiálními důsledky.⁶⁹

---

⁶⁴ Srov. *Návrhy Jednoty ku povzbuzení průmyslu v Čechách, kteréž na prvním
obecném sjezdu řemeslníků z Čech dne 28. a 29. září 1879 uvažovány budou.* SO 1,
1879, str. 300–306.

⁶⁵ Srov. E. Jonák, *Úvahy o svobodě živnostenské v Rakousku.* Právník 17, 1878,
str. 36–42.

⁶⁶ Srov. V. Svoboda, *Mezinárodní zákonodárství dělnické.* Sekretář 1, 1881, str.
152–153.

⁶⁷ Srov. jeho *Kapitalismus und Sozialismus*, str. 704. Dále E. Schäffle, *Das ge-
sellschaftliche System der menschlichen Wirtschaft...* Band II. 3. vyd. Tübingen
1873, str. 482 n.

⁶⁸ Srov. A. Schäffle, *Bau und Leben des sozialen Körpers...* Band I. Tübingen
1875, str. 222.

⁶⁹ Srov. G. Schmoller, *Über einige Grundfragen des Rechts und der Volkswirt-
schaft.* Jena 1875, str. 102.

Propracovaný systém dělnického pojištění podal koncem 70. let Lujo Brentano, jehož požadavky na rozsah pojištění byly dalekosáhlé a jako nutnou součást systému dělnického pojištění označoval i pojištění proti nezaměstnanosti. Požadoval rovněž národní a nejenom pouze lokální pokladny.⁷⁰

Spornou otázkou zůstávala obligatornost nebo fakultativnost tohoto pojištění a rovněž to, zda pojištění má být prováděno formou svépomoci anebo za účasti státu.

Pro dobrovolnost se vyslovovali stále ještě někteří liberálové, zatímco většina hlasů byla již pro pojištění obligatorní. Stoupenci povinného pojištění dokazovali, že v případě fakultativnosti by se pojištění zúčastnila jenom menší část dělnické třídy takže by pojištění nemohlo splnit svůj účel. Důrazně pro povinné pojištění vystoupil Albert Schäffle, který se v roce 1872 vyslovil pro jeho vybudování na základě oborových společenstev.⁷¹ Vedle Alberta Schäffla se pro obligatorní a státní pojištění vyslovoval další z vedoucích představitelů státního socialismu Adolf Wagner.⁷² Zásadními odpůrci obligatornosti a státního zásahu byli přední teoretici myšlenky svépomoci, a to zejména Schulze-Delitzsch a vedoucí představitel nesocialistického odborového spolku dr. Max Hirsch.⁷³ Zpočátku k tomuto směru náležel i Lujo Brentano, který byl jedním z předních propagátorů anglických trade-unionů a Hirschova a Dunckerova odborového spolku.⁷⁴ Ze strany dělnictva podal návrh na zavedení úrazového pojištění na německém říšském sněmu 26. února 1879 August Bebel, který žádal vytvoření státní centralizované pojišťovny.

V Rakousku se diskuse o dělnickém pojištění rozvinula zejména na přelomu 70. a 80. let, a to v souvislosti s osnovou novely ž. ř., kterou v roce 1879 vypracovala vláda a předložila ji říšské radě.

Vláda však nechtěla provést reformu celého ž. ř., nýbrž se omezila na snahu, aby se odpomohlo nejpalčivějším sociálnímu problémům. Taaffova konzervativní vláda podala proto 24. listopadu 1879 předlohu, kterou se měly změnit některé části ž. ř. z roku 1859, a to zejména část o živnostenském pomocnictvu (tj. o dělnících), o živnostenských dozorcích a o živnostenských výpomocných pokladnách.⁷⁵ Novela byla vypracována ještě liberální Auerspergovou vládou a znamenala značné zklamání. Císařova

---

⁷⁰ Srov. L. Brentano, *Die Arbeiterversicherung gemäss der heutigen Wirtschaftsordnung*. Leipzig 1879.

⁷¹ Srov. A. Schäffle, *Der korporative Hülfskassenzwang*. Tübingen 1882.

⁷² Srov. F. Zahn, *Die wissenschaftlichen Ansichten über das soziale Versicherungswesen*. In: *Die Entwicklung der deutschen Volkswirtschaftslehre im neunzehnten Jahrhundert*. II. Teil. Leipzig 1908, XXXV, str. 13.

⁷³ Max Hirsch vyjádřil svoje názory v práci *Die gegenseitigen Hülfskassen und die Gesetzgebung. Mit dem Gutachten über die Gesetz-Entwürfe des Reichs-Kanzler-Amtes und den formulirten Gesetz-Entwürfen des Verfassers*. Berlin 1875. Dále srov. F. Zahn, *Die wissenschaftlichen Ansichten*, str. 3, 11.

⁷⁴ Tyto odborové spolky prosazoval ve své rozsáhlé práci *Arbeitergilden der Gegenwart*. I. Band. Zur Geschichte der englischen Gewerkvereine. II. Band. Zur Kritik der englischen Gewerkvereine. Leipzig 1871–1872. Dále srov. F. Zahn, *Die wissenschaftlichen Ansichten*, str. 10.

⁷⁵ Český překlad vydala Jednota k povzbuzení průmyslu v Čechách pod názvem *Osnova nového řádu živnostenského s úvodním zákonem a předpisy pro živnostenské kasý podpůrné*. Praha 1879.

trůnní řeč z 8. října 1879 slibovala sice brzkou revizi živnostenských zákonů k povznesení živnostenských zájmů hlavně posílením maloživnosti a časovým upravením poměrů mezi zaměstnavateli a dělníky, předloha však nepřinášela příliš nového a zklamala jak maloživnostníky tak i dělnictvo. Nově se měla zavést pouze instituce živnostenských inspektorů, zatímco ustanovení o podpůrných pokladnách byla jenom polovičatá. Říkalo se v nich totiž, že každý pomocník musí být členem některé zapsané živnostenské podpůrné pokladny zřízené pro pomoc v nemoci, při čemž tyto pokladny mohli zřizovat buď sami dělníci nebo dělníci společně se zaměstnavateli či konečně zaměstnavatelé sami. Zásah státu se měl omezit na to, že zemské politické úřady měly mít právo nařídít vytvoření takové pokladny, pokud se neustavila dobrovolně, a v případě takto zřízených pokladen měly mít rovněž možnost přikázat, aby zaměstnavatelé platili příspěvky za své dělníky až do poloviny příspěvku dělnického, aby dělnické příspěvky sráželi ze mzdy a odváděli je správě pokladny a konečně aby řádně ohlašovali svoje dělníky, kteří byli povinni k pokladně přistoupit. Při nesplnění této povinnosti musil zaměstnavatel za neohlášené dělníky hradit všechny příspěvky. Dozorčí úřad mohl také v případě pokladen zřízených z úřední moci ustanovit členy předsednictva a výboru, pokud by se tyto orgány zdráhaly plnit svoji funkci.

Přijetím těchto ustanovení by se v nemocenském pojištění předlitavského dělnictva příliš nezměnilo. Proti ž. ř. z roku 1859, který nepamatoval na případ, kdy zaměstnavatel závodní pokladnu nezřídil a nepřistoupil ani k některé pokladně již zřízené, upravovala novela i nucené zřizování pokladen. Ostatní ustanovení, jako zejména o účasti dělnictva na jejich správě apod., však zůstávala v podstatě stejná. Rovněž nebyla žádným způsobem upravena výše podpor, které měli dělníci v případě nemoci od pokladny dostávat atd.

Nedostatečnost dělnických pokladen nám přesvědčivě ukazuje statistika živnostenských výpomocných pokladen, kterou nechala vláda vypracovat v roce 1879 a předložila ji říšské radě v souvislosti s novou osnovou ž. ř. v roce 1880.⁷⁶ Statistika dospěla k závěru, že v Předlitavsku existovalo v roce 1879 celkem 860 nemocenských a podpůrných pokladen, z nichž bylo 764 určeno pro živnostenské pomocné dělníky, zatímco 96 připouštělo za členy také jiné osoby než dělníky této kategorie. Z těchto 860 pokladen připadalo 504 na průmyslové podniky a 235 na živnosti. Celkem 518 jich bylo vydržováno společně zaměstnavateli a dělníky, 224 pouze dělníky a 22 zaměstnavateli. Zbývajících 96 pokladen náleželo mezi všeobecné pokladny, zřízené na základě vzájemnosti. Z celkového počtu bylo 116 pokladen společenstevních, z nich však více než polovina (68) připadala na Dolní Rakousy. Nízký počet společenstevních pokladen byl vysvětlován tak, že živnostenská společenstva plnila svoje povinnosti vůči pomocníkům a učňům tím, že o ně v případě nemoci nechala pečovat za poskytnutí paušálního příspěvku v nemocnici. S nemocenskými a podpůrnými poklad-

---

⁷⁶ Byla zpracována statistickým departementem ministerstva obchodu a vydána pod názvem *Statistik der gewerblichen Hilfskassen in den im Reichsrathe vertretenen Ländern der österreichisch-ungarischen Monarchie im Jahre 1879*. Wien 1880.

nami byly spojeny i ostatní výpomocné pokladny, a to 52 zaopatřovacích a invalidních pokladen, 18 vdovských a 17 sirotčích pokladen.

Všechny pokladny nevykázaly stav členstva a jmění. Celkem 681 pokladen, které tyto informace poskytly, mělo 294 107 členů a příjmy 1940 mil. zl. a výdaje 1460 mil. zl. Z těchto pokladen připadalo průměrně na jednu pokladnu v případě spolků na základě vzájemnosti 572 členů (příjmy 4547 a výdaje 4270 zl.), v případě pokladen vydržovaných samotnými zaměstnavateli 98 členů (příjmy 326 a výdaje 324 zl.), v případě pokladen vydržovaných samotnými dělníky 217 členů (příjmy 1247 a výdaje 1178 zl.) a v případě pokladen vydržovaných zaměstnavateli a dělníky společně 507 členů (příjmy 3287 a výdaje 2198 zl.) Celkový průměr činil 432 členů na jednu pokladnu s příjmy 2849 a výdaji 2144 zl.

Finanční prostředky pokladen byly většinou získávány z příspěvků dělníků. U 275 pokladen zaměstnavatelé žádným způsobem nepřispívali, u 20 pokladen přispívali pouze zaměstnavatelé, u 299 pokladen spolu přispívali ročním příspěvkem, u 21 pokladen určitým procentem, v 29 případech kryli roční deficit, ve 124 případech přispívali dočasně a u 75 pokladen se podíleli jiným způsobem. Jejich příspěvky však byly velmi nízké. Výše dělnických příspěvků byla různá, stejně jako výše podpor, které dělníci v případě nemoci dostávali. Tyto podpory se pohybovaly od jednoho do sedmi zlatých týdně, většinou však byly blíže dolní hranici. Různá byla rovněž doba, po níž dělníci podpory dostávali. Maximální doba podpory byla přes dvanáct měsíců, tak tomu však bylo pouze v případě 17 pokladen, ve 116 případech to bylo od 11 do 12 měsíců, v 88 od jednoho do dvou měsíců, ve 118 od dvou do tří měsíců, v 51 od tří do čtyř měsíců, ve 22 od čtyř do pěti měsíců a ve 140 od pěti do šesti měsíců. Pokud se týkalo správy pokladen, bylo jich 259 čili 34 % spravováno samotnými dělníky, 192 (26 %) dělníky a zaměstnavateli společně, ve 158 případech, tj. 21 %, prováděli dělníci kontrolu pokladny a ve 139 případech (19 %) neměli žádný vliv na správu.

I když nám tato statistika neumožňuje udělat si úplný přehled o stavu a působnosti dělnických pokladen, přece jenom je možno z ní některé závěry vyvodit.

I v případě, vezmeme-li v úvahu upozornění zprávy, že údaje o počtu členstva nejsou úplné, dojdeme k pevnému přesvědčení, že podpora v nemoci byla zajištěna jenom nepatrné části dělnické třídy. Rytíř Jan Chlumecký odhadoval v roce 1882, že počet dělníků, kteří nejsou žádným způsobem v nemoci zajištěni, činí dvojnásobek až trojnásobek stavu členstva uvedeného ve statistice z roku 1879. Podle sčítání lidu z roku 1880 však bylo v Předlitavsku zjištěno v zemědělství a lesnictví 1,588.673 mužských a 2,027.485 ženských dělníků, v hornictví a hutnictví 102 153 dělníků a 9464 dělnic a v průmyslu a v živnostech 1,091.112 dělníků a 440 282 dělnic.⁷⁷ Členy živnostenských výpomocných pokladen byl tedy jenom nepatrný zlomek z tohoto počtu.

---

⁷⁷ Srov. *Die Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder nach Beruf und Erwerb*. 3. Heft der „Ergebnisse der Volkszählung und der mit derselben verbundenen Zählung der häuslichen Nutzthiere vom 31. December 1880“. Wien 1882, str. 343.

Největší počet osob byl pojištěn v hornictví, kde podle všeobecného horního zákona z roku 1852 působily bratrské pokladny, zajišťující pomoc v případě nemoci, úrazu a i ve stáří. Toto zabezpečení bylo rovněž velmi nedokonalé (podpory v nemoci i ve stáří byly velmi nízké), týkalo se však většiny dělnictva pracujícího v tomto oboru. Systém závodních pokladen vystavoval horníky stejnému nebezpečí jako dělnictvo v průmyslu, že totiž v případě změny zaměstnavatele zůstanou bez prostředků a příspěvky odváděné po léta do pokladny přijdou vniveč. Tyto nedostatky se projevily v nespokojenosti hornictva, vyjádřené zejména stávkou v roce 1882, která přiměla vládu, aby se již v 70. a potom intenzivněji v 80. letech zabývala reformou hornického pojištění.⁷⁸

Zemědělské dělnictvo nepodléhalo žádnému pojištění; jeho mzdové poměry byly obzvlášť tíživé, neboť platy zemědělských dělníků byly hluboko pod úrovní platů dělníků v průmyslu a živnostech. V případě nemoci byli proto zemědělstí dělníci jako celek odkázáni většinou na veřejnou nebo soukromou dobročinnost. Mezi venkovským proletariátem tvořila zvláštní skupinu čeleď (o čeledi je možno samozřejmě mluvit i ve městech, valnou většinou se však jednalo o čeleď venkovskou),⁷⁹ o kterou byl v případě nemoci povinen po určitou dobu pečovat její zaměstnavatel. Po čtyřech týdnech nemoci mohl však zaměstnavatel nemocného příslušníka čeledi propustit a ten případ k tíži veřejnému chudinství. Odliv obyvatelstva z venkova do měst a s ním spojený nedostatek pracovních sil v zemědělství, který začal být spatřován v některých oblastech, vedl sice k tomu, že již v 50. letech se začaly objevovat návrhy na jakési zaopatřování čeledi pro případ nemoci, většinou však bez valného účinku.⁸⁰

Dalším závažným nedostatkem pokladen byla jejich lokální omezenost. Většinu z nich tvořily závodní nemocenské pokladny, které působily vždy pouze pro jeden závod. Dělník ztrácel nárok na jakoukoliv podporu bez ohledu na délku doby, po níž byl v závodě zaměstnán a platil příspěvky do pokladny, jestli práci v tomto závodě opustil, a to ať již dobrovolně nebo nuceně. Nebyly řídké případy, že zaměstnavatelé dělníky pracující u nich delší dobu propouštěli přímo z toho důvodu, aby jim nemusili vyplácet podporu v době zvýšené nemocnosti v důsledku stáří. Vyskytovaly se sice pokusy čelit tomuto nedostatku zřizováním nemocenských pokladen pro skupiny závodů popř. výrobní odvětví v místě nebo celé oblasti, tyto však byly pouze ojedinělé.

Za příklad takové zaměstnavatelské pokladny je možno uvést nemocenskou pokladnu pro podniky soukenického průmyslu v Brně, která působila již od roku 1870 a jejíž počet členů se v 80. letech pohyboval kolem deseti

---

⁷⁸ Srov. A. Bráň, *O reformě bratrských pokladen hornických*. Právník 19, 1880; J. Houser, *K počátkům hornického pojištění za kapitalismu v českých zemích*. PHS 2, 1956; týž, *Vývoj hornického pojištění. K bojům našich horníků za kapitalismu*. Praha 1960, str. 40 n.

⁷⁹ K definici čeledi srov. W. Trümmel, *Zur Kritik des Begriffes „Gesinde“*. ÖZV 16, 1883; týž, *Rozprava o právu čeledním na základě platných řádů čeledních. Příspěvek k poznání správního zákonodárství a praxe policejní*. Právník 22, 1883.

⁸⁰ Srov. St. (Stubenrauch), *Vorsorge für erkrankte Dienstboten*. ÖZIV 1, 1856, str. 209–211.

a jedenácti tisíc.⁸¹ Některé dělnické nemocenské, invalidní a podpůrné spolky se zase spojily do svazu, který koncem roku 1885 spojoval 36 spolkových pokladen s 237 filiálkami a 102 545 členy. Nejstarší z těchto spolků byly založeny již roku 1868, většina však v 70. a některé v 80. letech. Centrum bylo ve Vídni, z nemocenských pokladen v českých zemích byly do svazu zapojeny čtyři pokladny v Čechách (největší v Liberci měla 8708 členů), sedm pokladen na Moravě (největší brněnská z roku 1869 měla 1959 členů) a sedm ve Slezsku (zde byla největší v Krnově z roku 1872, která čítala 1012 členů). Největší výhodou spočívala v tom, že nároky členů zůstaly neporušeny i při jejich případné změně zaměstnání a místa pobytu, pokud ovšem zůstali členy spolku zapojeného do svazu.⁸²

Většina nemocenských pokladen musila zápasit se stálým nedostatkem finančních prostředků. Podle hlasů pojišťovacích odborníků nacházely se výpomocné pokladny s celkovým jměním asi tři miliónů zlatých a o celkovém počtu téměř tří set tisíc členů většinou ve stavu finančního úpadku.⁸³ Jejich fondy byly velmi omezené zejména pro nedostatečnost příspěvků od zaměstnavatelů, takže nebylo možno vytvořit potřebné rezervy. V důsledku toho byly podpory jimi vyplácené velmi nízké. Statistika z roku 1879 podává velmi pestrý přehled o výšce podpor u jednotlivých pokladen. V řadě případů se uvádí polovina denní mzdy, někde dokonce jenom tři krejčary denně, jiné pokladny vyplácely podle vlastních údajů čtvrtinu mzdy, nechybějí však ani případy, že se podpora udělovala „podle potřeby“. V některých pokladnách se vyplácela třetina mzdy, v řídkých případech je uvedena podpora jeden zlatý denně, popř. i více, jindy opět dva zlaté týdně, řídkěji i pět zlatých týdně, někde však činila týdenní podpora pouze 80 kr. Podle ustanovení některých pokladen se při domácím ošetření vyplácela polovina a při nemocničním šestina mzdy. Další příčinou nedostatečných podpor byl velký počet pokladen a v důsledku toho velmi nízký průměrný počet členů. Statistika uvádí i pokladny s 18 členy, závodní pokladna pivovaru v Písku měla 27 členů, mlýna a pekárny J. Johna v Chrudimi 21 členů, pomocnická pokladna holičského a kadeřnického společenstva v Liberci vykazovala 15 členů apod. Takovéto trpasličí pokladny ovšem nemohly vyplácet řádné podpory a o tom, že nemohly být vedeny na základě zásad pojistné techniky a pojistné matematiky není třeba ani hovořit.

Velmi málo pojišťoven existovalo při živnostenských společenstvech. Většina z nich byla v Dolních Rakousích, zatímco v Čechách jich bylo zřízeno pouze 14 (v obvodu OŽK Liberec 8, České Budějovice 5 a Plzeň 1, kdežto v obvodech OŽK Praha a Cheb tyto pokladny neexistovaly vůbec), na Moravě 13 (v obvodu OŽK Brno 6 a Olomouc 7) a ve Slezsku žádná.

---

⁸¹ Srov. *Festschrift der Arbeiter-Unterstützungs-, Witwen- und Waisenkassa der Schafwollwarenfabriken und Lohnetablissemments in Brünn aus Anlass ihres 40 jährigen Bestandes*. Brno 1910, str. 22.

⁸² Srov. *Stand des Verbandes der „Arbeiter-Kranken- und Invaliden-Unterstützungs-Vereine Österreichs“ sammt deren Filialen und Vororten am Schlusse des Jahres 1885...* Wien b. 1.

⁸³ Srov. J. K l a n g, *Die Arbeiter-Versicherung und die österreichische Regierungsvorlage eines Gesetzes betreffend die Unfallversicherung der Arbeiter*. Wien 1884, str. 27.

Dělnictvo v drobných živnostech tak v případě nemoci většinou nebylo zajištěno a připadalo rovněž veřejné a soukromé dobročinnosti.

Můžeme dospět k závěru, že zabezpečení v nemoci se na přelomu 70. a 80. let vztahovalo pouze na menšinu průmyslového dělnictva a na dělnictvo zaměstnané v hornictví. Veškeré zemědělské dělnictvo, čeled a valná část dělnictva pracujícího v menších živnostech pro případ nemoci zajištěna nebyla. I podpory průmyslového dělnictva a hornictva však byly velmi nízké. Uvážíme-li, že i dělnické mzdy stěží stačily na uhájení prosté existence, byly nemocenské podpory většinou hluboko pod hranici existenčního minima. Dělníci, kteří nepobírali v nemoci žádnou podporu, byli většinou v plném rozsahu odkázáni na veřejnou a soukromou dobročinnost. Znamená to, že v lepším případě se o ně postaralo veřejné chudinství, většinou však musili získávat při delší nemoci prostředky na obživu žebrotou. To, že průměrná nemocnost byla poměrně dlouhá, nám ukazují, byť i velmi nedostatečně, některé dílčí statistiky nemocnosti. U dělnických nemocenských, invalidních a podpůrných spolků se uváděla průměrná délka onemocnění jednoho člena 10 až 29 dní ročně, většinou však přes 20 dní. Liberecká pokladna např. udávala 29 dní, brněnská 18, vídeňská 19—20 apod.⁸⁴ Průměrná délka onemocnění jednoho člena Všeobecné dělnické nemocenské a invalidní pokladny ve Vídni činila v letech 1868—1885 od 15 do 23 dní, při čemž počet členů, kteří ročně onemocněli, byl dost vysoký. V letech 1868—1880 onemocnělo ročně z každého tisíce členů 292,50—404,35 osob. V 80. letech se nemocnost zvyšovala: roku 1881 onemocnělo z tisíce členů 422,23 osob, 1882 to bylo 444,62, 1883 již 448,96, 1884 následoval vzestup na 455,27 a 1885 pokles na 437,19.⁸⁵ Znamenalo to, že ročně onemocněla průměrně téměř polovina všech členů. Pro hornictví, hutnictví a lesnictví byla tato čísla v 70. letech uváděna ještě mnohem výše. V jáchymovských dolech připadalo podle několikaletého průměru na sto dělníků 180,87 onemocnění. Každý dělník zde onemocněl ročně téměř dvakrát, procento nemocnosti dělalo 180,87. V příbramských dolech činilo toto procento v letech 1860—1865 145,81, v roce 1871 133,01, v ostatních rudných dolech bylo většinou nižší (v salcburském horním revíru např. 66,21 % atd.) U hutních dělníků se pohybovalo mezi 67,50 až 210,55, poměrně vysoké bylo i u lesních dělníků; v Rychnově činilo dokonce 336,22, v Příbrami 128,52 atd.⁸⁶

Postrádáme rovněž statistické údaje o počtu úrazů v průmyslu. Byly podchycovány pouze smrtelné a těžké úrazy v hornictví. Počet zaměstnaných mužských dělníků se v hornictví v desetiletí 1869—1878 pohyboval mezi 63 894 (v roce 1869) a 82 662 (v roce 1873). Počet smrtelných úrazů za tuto dobu činil 1646, těžkých úrazů, tj. takových, s nimiž byla spojena

---

⁸⁴ Srov. H. Rauchberg, *Die Erkrankungs- und Sterblichkeits-Verhältnisse bei der Allgemeinen Arbeiter-Kranken- und Invaliden-Casse in Wien*. Wien 1886, tab. IV.

⁸⁵ Srov. Rauchberg, *Die Erkrankungs- und Sterblichkeits-Verhältnisse; Bericht Allgemeinen Arbeiter-Kranken- und Invalidenkasse in Wien... über ihre bisherige Thätigkeit...* Wien 1876.

⁸⁶ Srov. J. Hammerschmid, *Die sanitären Verhältnisse und die Berufskrankheiten der Arbeiter bei den k. k. österreichischen Berg, Hütten und Salinenwerken und Forsten*. Wien 1873, str. 162—165.

více než dvacetidenní pracovní neschopnost, bylo 1902, počet mrtvých a těžce zraněných byl 3548. Lehké úrazy evidovány nebyly.⁸⁷

Naprostá nedokonalost nemocenských pokladen, malý rozsah jejich působnosti, nízké podpory a všechny jejich ostatní nedostatky na jedné, zhoršující se postavení dělnictva, vzrůst nemocnosti a vzestup počtu pracovních úrazů zejména v důsledku rozmachu tovární výroby a zavádění strojů na druhé straně, vedly i v Rakousku k přesvědčení o nutnosti změny tohoto stavu. Popud k tomu byl dán zejména vládní osnovou novely ž. ř. z roku 1879.

Na přelomu 70. a 80. let i v Rakousku postupně vítězila myšlenka o nutnosti obligatorního pojištění dělnictva zejména pro případ nemoci a úrazu za státního dohledu. Některé z těchto názorů nešly tak daleko a ulpívaly stále na svépomoci, vědomí nutnosti revize současného stavu. však bylo téměř všeobecné.

Zvlášť silně zde působily myšlenky Brentanovy o všeobecnosti dělnického pojištění. V roce 1880 zdůrazňoval M. Caspaar, že právo na podporu mohou dělníkovi zaručit pouze velké svazy pokladen nebo hlavní pokladny se sítí pokladen pobočných. Žádal také zavedení invalidních pokladen, úrazového pojištění a pokladen vdovských a sirotčích.⁸⁸ V srpnu téhož roku dokončil v Praze svou práci ovlivněnou Brentanem Eduard Popper. Podnět k ní dala Státovědecká společnost v Praze a Popper v ní vyvracel Hirschovy námitky proti nucenému dělnickému pojištění a pojednával podrobně o nemocenském, invalidním, starobním, vdovském a sirotčím pojištění a o pojištění proti nezaměstnanosti. Dospěl k závěru o nutnosti všeobecného a řízeného pojištění. Pojišťovací prémie všech pojištění měly být součástí dělnické mzdy. Mělo-li tomu tak být, musil mít zaměstnavatel možnost tuto zvýšenou mzdu také skutečně platit. Popper se však domníval, že tím se stanou všechny druhy pojištění nedostupné pro ta odvětví, která zaměstnávají velký počet pracovních sil a jsou v souměži s průmyslem těch států, v nichž není pojištění provedeno. Podle něho z toho vyplýval požadavek, aby všechny uvedené druhy pojištění byly obligatorně zavedeny postupně a v dohodě alespoň s nejbližšími zúčastněnými státy.⁸⁹

Pro nucené pojištění se vyslovila celá řada dalších prací, které vesměs stály na zásadě organizování dělnického pojištění státem.⁹⁰ Některé z nich žádaly i nucené pojištění zemědělského dělnictva v zájmu celého zemědělství, poněvadž se obávaly dalšího odlivu dělnictva ze zemědělství do

⁸⁷ Srov. J. Rossiwall, *Die Arbeiter-Verunglückungen von 10 Jahren (1869 bis 1878) bei den österreichischen Bergbauern*. SM 7, 1881, str. 241–259.

⁸⁸ Srov. M. Caspaar, *Die Reform der gewerblichen Hilfskassen in Oesterreich*. ÖZV 13, 1880, str. 103–105.

⁸⁹ Srov. E. Popper, *Gewerbliche Hilfskassen und Arbeiterversicherung. Ein Beitrag zur Gewerbe- und Armengesetzgebung. (Anlässlich der Gewerbe-gesetz-Berathungen in Oesterreich)*. Leipzig 1880, str. 104–105.

⁹⁰ Srov. zejména P. F. Polák, *Pojišťování dělníků*. Sekretář I, 1881, str. 34–35; J. S., *Pokusy svépomoci mezi dělnictvem*. Sekretář 1, 1881, str. 338–341; J. Fořt, *Zda svépomocné či státní či akciové pojišťování dělnictva?* Sekretář 3, 1883, str. 71 až 73; *Pojišťování dělnictva*. Sekretář 2, 1882, str. 292–295; J. Klauß, *Die Arbeiter-Versicherung*, str. 19–41; *Zur Arbeiter-Versicherungs-Frage. Studie eines Assecurateurs*. Wien 1884.

průmyslu a živnosti po zavedení obligatorního pojištění průmyslového dělnictva.⁹¹

Některé z těchto prací byly již ovlivněny sociálně politickými předlohami v Německu, po jejichž vydání se nedostatečnost rakouských předloh ž. ř. z let 1879 a 1880 ukázala ještě zřetelněji.

Hospodářský liberalismus se projevil velmi citelně i v postavení řemeslné a zemědělské malovýroby, která tvořila zálohu dělnické třídy. Zbídačení řemeslní a zemědělstí malovýrobci sklouzávali do řad proletariátu.

Živnostenská svoboda, zavedená v Rakousku živnostenským řádem z roku 1859, spolu s odstraněním jakéhokoliv soudního postihu lichvy, která narůstala v souvislosti s velmi omezenými úvěrovými možnostmi, se v živnostenské malovýrobě projevila jednak zanikáním drobného podnikání, jednak značným zhoršením hospodářského a sociálního postavení živnostenstva. Na druhé straně došlo k pronikavému vzrůstu tovární velkovýroby jako hospodářsky silnější složky. Liberální ž. ř. odstranil důležitou ochranu drobných výrobců a umožňoval provozování živnosti každému bez jakéhokoliv omezení.

Pro drobné výrobce byla situace tím tíživější, že zrovna v období po vydání liberálního ž. ř. vrcholila ve vyspělých rakouských zemích průmyslová revoluce. Šedesátá léta se tak stala obdobím, v němž byly likvidovány celé rozsáhlé skupiny dřívějších tradičních výrobců a zejména některé oblasti byly zcela zbídačeny. Nejvíce byly postiženy chudé horské oblasti, pro něž byla do té doby typická plátenická a soukenická malovýroba.⁹² Průměrný počet výrobců soukenného zboží v obvodu brněnské OŽK byl např. v letech 1857–1859 4325, v letech 1860–1865 již 3178 a v letech 1866–1870 jenom 2204.⁹³ Podobným vývojem procházela v těchto letech i ostatní odvětví textilní výroby v obvodu této OŽK. Rozhodující pokles počtu živností ve všech oborech můžeme pozorovat v letech 1870–1875. V roce 1870 bylo v tomto obvodu 46 955 živností a 42 077 živnostníků,⁹⁴ v roce 1875 klesl tento počet na 41 932 živností a 37 745 živnostníků, takže počet živnostníků se za pět roků zmenšil o 4332 osob. Největší pokles byl opět patrný v textilní výrobě: počet tkalců se snížil z 1118 v roce 1870 na 555 v roce 1875, počet výrobců soukenného zboží z 946 na 702. V některých okresech to znamenalo podstatné oslabení nebo úplnou likvidaci soukenické výroby, která zde nebyla nahrazena jiným zdrojem obživy. V jevíčském soudním okrese klesl např. počet tkalců z 91 na 18, v novoměstském z 36 na 4, v moravskotřebovském ze 188 na 70 apod. Rovněž celkový počet všech živností se dost podstatně snížil zejména v chudobnějších horských oblastech: v jevíčském okrese z 813 na 654,

⁹¹ Tak zejména K. Adámek, *O pojišťování dělníků zemědělských*. HL 10, 1884/5, str. 255–256.

⁹² Srov. M. Dormizer–E. Schebek, *Die Erwerbsverhältnisse im Böhmischem Erzgebirge*. Praha 1862; P. Mischler, *Zur Abhilfe des Nothstandes im Erz- und Riesengebirge*. Praha 1862.

⁹³ Srov. *Statistik der Industrie des Bezirkes der Handels- und Gewerbekammer in Brünn im Jahre 1870*. Brno 1872.

⁹⁴ Rozdíl mezi těmito ciframi je dán tím, že jeden živnostník mohl vykonávat několik živností.

v novoměstském z 904 na 677, bystřickém z 942 na 730, ve žďárském z 610 na 430, v telčském z 1133 na 947 atd.⁹⁵

Tento vývoj zavdal podnět k příkazu OŽK na podzim 1872, aby uspořádaly ankety o postavení maloživnostnictva a o prostředcích odpomoci jeho rostoucí tísní.⁹⁶ Zhoršujícím se postavení živnostnictva však nebylo čeleno žádným legislativním ani administrativním opatřením, naopak veškeré zákonodárství éry liberalismu bylo zaměřeno ve prospěch velkého podnikání. Od roku 1876 byly statisticky podchycovány a zveřejňovány cifry o počtu úpadků. V roce 1876 bylo v Předlitavsku podáno 4936 návrhů na zahájení konkursního řízení. Z toho bylo povoleno 1775 konkursů, ukončeno jich bylo 1520. Ve 2360 případech nebylo návrhu vyhověno, poněvadž byl jenom jeden dlužník nebo aktiva byla tak malá, že by nekryla ani náklady konkursního řízení. V roce 1877 bylo podáno 4625 návrhů na zahájení konkursního řízení a bylo ukončeno 1506 konkursů.⁹⁷ Tyto alarmující údaje však zůstávaly stále bez odezvy.

Do permanentní peněžní tísně se dostali nejenom drobní řemeslní výrobci, ale i zemědělské obyvatelstvo. Periodické zprávy o náladě obyvatelstva na Moravě zasílané v 60. letech okresními úřady mluví stereotypně o tíživém postavení zejména chalupníků. Opakují se zde dále informace o tom, že venkovské obyvatelstvo nemá žádné zásoby, že se zvyšuje počet exekucí, jsou potíže s placením daní a zvyšují se obavy z daňových břemen a ze stálého vzrůstu proletariátu. Často se zde mluvilo o vzrůstu lichvy, žádalo se zesílení četnictva pro stále větší ohrožení majetku a v obzvlášť velké řadě zpráv se zdůrazňoval stálý nedostatek peněz mezi obyvatelstvem.⁹⁸

Diferenční proces na venkově byl uspišen zejména opatřeními z konce 60. let, jimiž byl na venkově uvolněn prodej půdy a tím dovršeny myšlenky hospodářského liberalismu v zemědělství, zahájené osvobozením selského stavu v roce 1848.

O zrušení omezení prodeje pozemků se rozsáhle diskutovalo již od počátku 60. let. Popud k tomu vycházel od samotných sedláků, kteří byli znevýhodněni nízkou cenou selských gruntů, které se nesměly dělit a od nichž se nesměly odprodávat pozemky. Cena volných pozemků, které bylo možno dělit, byla i několikanásobně vyšší než cena těch pozemků, které se dělit nesměly. Bylo proto poukazováno na to, že podruh je mnohem svobodnější, neboť v případě nouze může prodat vše co má a nikdo mu v tom nebrání, zatímco sedláci svoje pozemky prodat nesmí.⁹⁹ Část názorů však již v 60. letech se stavěla proti neomezenému dělení, poněvadž se obávala přílišného drobení pozemkového vlastnictví, kterým by se docílilo jakési

⁹⁵ Srov. *Statistik der Industrie... im Jahre 1870; Statistik der Industrie des Bezirkes der Handels- und Gewerbekammer in Brünn*. Brno 1881.

⁹⁶ Srov. J. Gruber, *Průmyslová politika*, str. 279. Výsledky ankety vyšly pod názvem *Protokolle der Enquete über die Lage des Kleingewerbes 1873 bis 1874*. Wien 1874. Protokoly se mně však nepodařilo nalézt v našich ani v rakouských knihovnách.

⁹⁷ Srov. Bratassevič, *Die Ergebnisse des Concursverfahrens in Oesterreich im Jahre 1876*. SM 4, 1878, str. 231–241; J. Winckler, *Die Ergebnisse des Concursverfahrens in Oesterreich im Jahre 1877*. SM 5, 1879, str. 190–195.

⁹⁸ Situační zprávy jsou uloženy v SAB, PM, fasc. 1621.

⁹⁹ Srov. T. Kovařík, *O svobodě sedláků a podruhů*. BH 1, 1861, str. 21.

„rovnosti v nouzi“. Doporučovala proto omezenou dělitelnost, při čemž byla uváděna různá spodní hranice.¹⁰⁰ Tyto hlasy byly motivovány rovněž politickými důvody, neboť česká národní strana, jejíž opora zejména na Moravě spočívala téměř výlučně mezi venkovským obyvatelstvem, se obávala toho, že drobení pozemků by mohlo dostoupit takového stupně, který by ohrozil kádr jejího venkovského voličstva. Jeden z představitelů moravské národní strany František Skopalík proto doporučoval kompromisní řešení, podle kterého by bylo dělení pozemků povolováno za jistých podmínek, z nichž první by byla scelení půdy.¹⁰¹

Rolnictvo samo však bylo spíše nakloněno myšlence neomezeného dělení pozemků. Český zemský výbor si v roce 1866 vyžádal dobrozdání od okresních výborů, která vyzněla ve prospěch neomezeného dělení, od něhož si některá zastupitelstva slibovala, že se jím přispěje k vyhubení nebo aspoň ke zmenšení počtu rolnického proletariátu.¹⁰² Tento názor byl velmi rozšířen a přispěl určitým způsobem k tomu, že myšlenka neomezeného dělení zvítězila. Typické stanovisko území kolem průmyslových center se projevuje ve vyjádření hospodářského sboru jihlavského okresu, v němž se říká: „Kolem měst a kde jsou fabriky je převelice žádoucí, aby byla půda rozdělena mezi mnohé a mnohé držitele; aby, když vážně řemeslo a dílo vůbec, nenastal hned hlad. Držitel malého statečku je lépe pojištěn a obdařen než nádeník“. Činitel českého národního hnutí dr. Leopold Fritz z Jihlavy měl za to, „že oddílností pozemků předejít se může nejlépe tomu proletariátu, jímž se hrozí. Čím více držitelů a obdávatelů pozemností, tím méně bude velkých statků, ale tím méně bude nuzáků“.¹⁰³

Pro neomezenou dělitelnost pozemků byli bezvýhradně liberálové, centralistická šlechta a příslušníci šlechty, kteří se neztotožňovali zplna ani s liberály, ani s federalisty. Tato skupina se chopila iniciativy a poněvadž zemědělské otázky náležely do kompetence jednotlivých zemských sněmů, předložila jim návrhy zákonů o dělitelnosti pozemků. Na Moravě již 20. ledna 1862 předložil návrh takového zákona rytíř Petr Chlumecký, který dokazoval, že všechna nařízení zapovídající dělení pozemků, která chtěla zamezit vzniku proletariátu, působila naopak.¹⁰⁴ Zákony o dělitelnosti pozemků z konce 60. let byl tak v zemědělství ukončen proces započatý rokem 1848 a plně se zde uplatnily myšlenky hospodářského liberalismu. Tyto zákony (v Čechách to byl zákon z 26. listopadu 1866 č. 84 z. z., na

¹⁰⁰ Srov. J. Daněk, *Slovo o dělitelnosti selských živností*. HN 14, 1863, str. 113 až 114.

¹⁰¹ Srov. Fr. Skopalík, *O oddělování půdy od selských živností*. BH 1, 1861, str. 73–76.

¹⁰² Srov. J. Škarda, *O dělení a dělitelnosti pozemků*. Právník 5, 1866, str. 619 až 636.

¹⁰³ Srov. *Ještě o dílnosti pozemků*. BH 3, 1863, str. 24.

¹⁰⁴ Dokládá to množstvím oznámení v Brněnských novinách za minulých deset let o exekučních prodejkách selských statků, „a to někdy pro sumu, za kterou ani krávu nekoupíš“. Mnohý selský grunt by se podle jeho přesvědčení snadno zachoval, kdyby jeho majitel mohl bez dlouhých papírových průtahů odprodat kus pozemku a zprostit se dluhu. K ceně pozemků řekl: „Vázaný grunt v bohatých krajinách moravských o 50 % méně platí než svobodný. Znám je referentovi, že za podsedkový grunt nedílný podávalo se 2000 zl. a ten samý grunt prodán byl za 5500 zl., když dáno bylo povolení k dílnosti.“ Viz *Návrh zákona o dílnosti pozemků na Moravě od ryt. Petra Chlumeckého*. BH 2, 1862, str. 57–62. Zde i text předložené osnovy.

Moravě z 24. září 1868 č. 25 z. z.¹⁰⁵ a ve Slezsku z 16. října 1868 č. 21 z. z.) poskytly vlastníkovu půdy neomezenou moc a připouštěly jak dělení (smlouvou nebo dědickou posloupností) tak i zadlužení půdy. Půda se tak v hospodářském ohledu nelišila nijak od pohyblivého kapitálu, právní řády pod vlivem liberalistických zásad půdu mobilizovaly.¹⁰⁶

Jednoho z nejdůležitějších záměrů sledovaného volnou dělitelností půdy bylo docíleno: vytvoření a posílení venkovského poloproletariátu, který není odkázán pouze na prodej pracovní síly v průmyslu a proto se v jeho postavení bezprostředně neodrážejí hospodářské výkyvy kapitalistického podnikání, poněvadž má i v případě krize zajištěn určitý minimální výnos i ze svého zemědělského hospodářství.

V tomto směru proto nebylo drobení zemědělské půdy, které následovalo jako jeden z hlavních bezprostředních důsledků zákonů o uvolnění prodeje pozemků, příliš nebezpečné. Podle šetření, která provedl v 80. letech český ZV v souvislosti s novou rozsáhlou diskusí a s návrhy na omezení dělitelnosti a vytvoření kmenových selských statků, proces drobení půdy pokročil, nebyl však obzvlášť znepokojivý. Zatímco v letech 1861–1872 bylo v Čechách 619 839 pozemkových vlastnictví, v letech 1889–1890 jich bylo 744 058. Uvnitř jednotlivých kategorií nastaly značné přesuny. Vzrostl počet velkostatků nad sto jiter (z 1548 na 2566), zmenšil se počet usedlostí s rozlohou půdy od deseti do sta jiter (ze 151 297 na 136 045) a zvýšil se počet usedlostí do deseti jiter: v kategorii od pěti do deseti jiter ze 49 993 na 64 708, od jednoho do pěti jiter ze 118 997 na 218 11 a pod jedno jitro ze 298 850 na 323 797. Zmenšila se také průměrná výměra usedlosti, a to z 10 jiter 1096 m² na 8 jiter 128 m².¹⁰⁷ Na Moravě byla podobná anketa provedena podle usnesení ZS z roku 1885. Na základě zpráv z 1142 obcí bylo zjištěno, že roku 1884 se počet usedlostí s pozemky přes 50 jiter snížil oproti roku 1868 z 2567 na 2321, počet usedlostí o rozloze od 20 do 50 jiter se zmenšil z 16 950 na 15 182, o rozloze od deseti do dvaceti jiter ze 13 875 na 13 230, zatímco počet usedlostí o rozloze od pěti do deseti jiter se zvýšil z 10 491 na 11 377, od dvou do pěti jiter z 8102 na 13 574 a pod dvě jitra z 15 018 na 26 203. Počet domkářů bez polí se snížil z 37 853 na 31 954, zatímco počet gruntovníků bez domků se zvýšil z 5091 na 10 833. Průměrná výměra statku i zde klesla, a to z 15,88 na 12,4 jiter.¹⁰⁸

Dalším z bezprostředních důsledků volné dělitelnosti pozemků však byl neustálý vzestup jejich hypotékárního zadlužení. Zejména v rozdrobených usedlostech nemohly být zaváděny nové technické postupy a minimálního výnosu musilo být dosahováno maximální pracovní dobou a pracovním

¹⁰⁵ Srov. J. Schimkowsky, *Die Gesetze über die Freiheit des Verkehrs mit Grund und Boden und die Zusammenlegung (Arrondirung) der Grundstücke in Mähren*. Brno 1869.

¹⁰⁶ Srov. Š. Kolářík, *Politika agrární*. In: Česká politika. Díl IV. Praha 1911, str. 61. K této problematice srov. dále Fr. Fiedler, *Zemědělská politika*. Sv. 1. Praha 1899, zejména str. 156 n., kde je i seznam literatury k otázce volné či omezené dělitelnosti pozemků. Dále A. Buchenberger, *Agrarwesen und Agrarpolitik*. Leipzig 1892, str. 431 n.

¹⁰⁷ Srov. *Statistické tabulky o změnách v rozdělení majetku pozemkového v království českém. Sestavil výbor zemský království českého*. Praha 1893.

¹⁰⁸ Srov. K. Adámek, *Z naší doby*. Díl I. Velké Meziříčí 1886, str. 115; HL 11, 1885/6, str. 46.

úsilím. Zemědělské podnikání se nemohlo obejít bez úvěru. Zemědělství však potřebovalo vzhledem ke svým malým výnosům levný úvěr. Bylo obecně uznáváno, že již 5–6% úvěr je pro zemědělství nevýhodný, poněvadž výnos hospodářství činil jenom 2–3%.¹⁰⁹ Z konkurenčních bojů o úvěrové možnosti s velkým průmyslem ale i s drobnou řemeslnou výrobou vycházelo zemědělství poraženo. Od 60. let se proto téměř neustále jednalo o zlepšení úvěrových možností zejména pro zemědělství.

Státní finanční správa uznala důležitost hypotékárního kreditu zavedením hypotékárního oddělení u Národní banky ve Vídni v roce 1856. Toto zařízení však ulehčilo postavení pouze velkostatkářům, poněvadž hypotékární oddělení nepůjčovalo méně než pět tisíc zlatých na 6% úrok, kromě toho vydávalo zástavní listy, které měly špatný kurs a proti dlužníkům postupovalo naprosto bezohledně.¹¹⁰

Hypotékární úvěr ostatnímu zemědělskému podnikání měly poskytovat zemské hypoteční banky, které byly od 60. let v jednotlivých zemích postupně zřizovány. Hlavní těžiště jejich činnosti však spočívalo rovněž v poskytování rozsáhlejších úvěrů, takže pro střední a drobné zemědělské výrobce měly prakticky jenom velmi malý význam. Hypoteční banka království českého měla např. koncem roku 1895 poskytnuto 5% zápůjček ve výši do pěti set zlatých jenom 544 (z celkového počtu 8365, zbývající byly ve výši od 500 až přes 90 tisíc zl.) a 4% pouze 778 z celkového počtu 17 600; ostatní byly ve výši od pěti set zlatých až do částek přes pět set tisíc zlatých.¹¹¹

V hypotékárním úvěrnictví v českých zemích dominovaly spořitelny, kterých bylo roku 1881 v Předlitavsku 335 (z toho v českých zemích 143) a v roce 1894 472 (v českých zemích 233). Převážně hypotékární úvěr poskytovaly i občanské záložny, které byly zakládány původně podle zákona z 26. listopadu 1852 a později z 15. listopadu 1867. Tyto spolkovací zákony však jejich zřizování značně podvazovaly, takže normou, která tamuto druhu podnikání a sdružování plně vyhovovala, se stal teprve zákon o hospodářských a výdělečných společnostech z 9. dubna 1873.¹¹² V roce 1873 bylo zapsáno do rejstříku obchodních záložen s ručením omezeným v Čechách 410, na Moravě 302 a ve Slezsku 25, v celém Předlitavsku pak 1192 záložen. Koncem roku 1895 bylo při občanských záložnách zapůjčeno na osobní úvěr 8,6 mil., hypotékární 112 a zástavou krytý 3,6 mil. zl.¹¹³

Hlavní nedostatky především rolnického úvěru však spočívaly v oblasti úvěru osobního. Stížnosti na nedostatek osobního úvěru nebo na jeho přílišnou drahotu, poněvadž spořitelny a záložny, které byly zřizovány pro

¹⁰⁹ Srov. J. A. Štengl, *Reformace peněz a úvěru k odstranění zemědělské a obchodní krize*. HL 14, 1888/9, str. 53–54. Jiné prameny uváděly toto procento poněkud vyšší, shodovaly se však v tom, že 6% úrok je pro zemědělství nevýhodný.

¹¹⁰ Srov. BH 2, 1862, str. 1–4; A. Bráň, *Der landwirtschaftliche Hypothekarcredit in Oesterreich während der letzten fünfzig Jahre*. Wien 1899, str. 18.

¹¹¹ Srov. K. Adámek, *O našem zemědělském úvěrnictví*. Chrudim 1897, str. 39 až 58.

¹¹² Srov. Fr. Šimáček, *Zákon o svépomocných spolcích, zejména o záložnách, úvěrních, potravních, zásobních, výrobních spolcích, o společenstvech stavebních atd.* Praha 1873.

¹¹³ Srov. K. Adámek, *O našem zemědělském úvěrnictví*, str. 29–38.

velké obvodů, nemohly této potřebě vyhovět,¹¹⁴ vedly k rozsáhlejšímu zřizování Raiffeisenek, jejichž síť začala být budována nejdříve v Solnohradech a v Dolních Rakousích a na Moravě a teprve od roku 1883 i v Čechách, kde jich bylo koncem roku 1895 již 107. Rozšířily se však především v německých oblastech Čech, zatímco v českých stále převažovaly záložny zřízené na Schulze-Delitzschově soustavě.¹¹⁵ Zlepšení úvěrových možností v Čechách nastalo zakládáním okresních hospodářských zálož od roku 1882, které měly poskytovat úvěr především drobným výrobcům.

Při nedostatku kreditních institucí byli drobní výrobci odkázáni zejména na lichváře. Do jejich područí se dostávali hlavně poté, co v Rakousku byly i v otázkách úvěru zcela provedeny zásady liberalistické hospodářské politiky a byla zrušena jakákoliv omezení úrokové sazby.

Až do 60. let platila v Rakousku starší ustanovení z doby před rokem 1848. Rakouský občanský zákoník z roku 1811 povoloval úrok ze zápůjčky při zástavě pro ni dané do 5 % a bez zástavy do 6 %. Vše, co bylo vymíněno nad tuto sazbu, ať už jako úrok nebo jakýkoliv přírůstek, bylo lichvová a pokud přesahovalo 5 nebo 6 % bylo neplatné a mělo být podle dalších zákonných ustanovení trestáno.¹¹⁶

V roce 1866 bylo provedeno určité uvolnění. Některá tato ustanovení byla zrušena, avšak další byla zavedena.¹¹⁷ Tento zákon přijímali i konzervativci, pokud vyslovil zrušení mezí, které „až dosud byly volnosti kapitálu na újmu“. Krátce nato – zákonem ze 14. června 1868 č. 62 ř. z. – byla zcela zrušena veškerá ustanovení občanského zákona a všech jiných zákonů týkající se lichvy a byly odstraněny všechny meze pro uzavírání smluv stran úroků. Rakousko následovalo příkladu Pruska, kde byla táž omezení zrušena zákonem ze 14. listopadu 1867,¹¹⁸ a uplatnilo Smithovu nauku o produktivnosti kapitálu zakládající se na soutěži a zatracující veškerou intervenci státu opírající se o to, že v jiných oborech stát též neintervenuje.

Říšská rada nebyla při projednávání zákona jednotná. Přestože značná část konzervativních poslanců nebyla v důsledku abstineční politiky české buržoazie zasedání přítomna, přece jenom se vyskytly varující hlasy, které se obávaly sociálních důsledků tohoto opatření, viděly zejména nebezpečí zničení selského stavu a vyzývaly k opatrnosti. Zákon však byl vcelku bez komplikací přijat.¹¹⁹

Důsledky zákona se ihned projeví. Pozitivní bylo zlepšení úvěrových možností, negativním důsledkem však bylo značné zvýšení úrokových sazeb. Zúročení hypotékových dluhů podle šetření z roku 1879 činilo v Bukovině 7,17 %, dále bylo nejvyšší na Moravě (6,63 %), v Haliči

¹¹⁴ Srov. J. Bouček, *Potřeba osobního úvěru pro rolnictvo a záložny Raiffeisenovy*. Praha 1889, str. 3.

¹¹⁵ Srov. K. Adámek, *O našem zemědělském úvěrnictví*, str. 10–28.

¹¹⁶ Srov. J. Nejedlý, *Zákon proti lichvě ze dne 28. května 1881 čís. 47 ř. z.* Praha 1881, str. 16.

¹¹⁷ Srov. A. Zucker, *Slovo k obhájení čl. 3 zákona o lichvě ze dne 14. prosince 1866*. Právník 6, 1867, str. 43–47.

¹¹⁸ Srov. J. Nejedlý, *Zákon proti lichvě...*, str. 16.

¹¹⁹ Srov. SPAH 1867–1869, str. 2106–2134, 2142–2163, 2168–2175. Varovné stanovisko posl. Greutera z Tyrol bylo odmítnuto.

(6,59 ‰), v Kraňsku (6,54 ‰), v Čechách (6,48 ‰), v Dolních Rakousích (6,30 ‰) a ve Slezsku (6,12 ‰). Podle kategorií byly nejvíce postiženy selské pozemky, kde úroková sazba dělala 6,41 ‰, potom pozemky městské (6,28 ‰), zemskodeskové (5,87 ‰) a horní (rovněž 5,87 ‰).¹²⁰

V některých případech byly do pozemkových knih vtělovány závratné úroky. V některých zemích, jako např. v Haliči, Bukovině aj., dosahovaly v jednotlivých případech pozemkoknižní úroky až tisíc procent,¹²¹ na Prostějovsku a Holešovsku a v jiných oblastech Moravy se žádal úrok 12–70 ‰, který se také platil a zápis o tom se dělal do pozemkových knih apod.¹²² Úroky nevtělované do pozemkových knih není možno vůbec postihnout.

Hypotékární zatížení selských usedlostí od konce 60. let proto neustále stoupalo. Stav hypotékárního zatížení byl soustavně sledován. Podle těchto údajů se v Čechách zvýšilo zadlužení nemovitostí v roce 1877 oproti roku 1871 o 262 mil., na Moravě o 55 mil. a ve Slezsku o 19 mil. zl.¹²³ V 80. letech byl tento vývoj ještě nepřiznivější.

Obrovský vzrůst lichvy a vzestup hypotékárního zadlužení měly za následek, že již v 60. letech se začaly ozývat stále silnější hlasy po vymezení pojmu lichvy a po jejím trestním stíhání. Hlasy byly umocňovány probíhající hospodářskou krizí. Haličský ZS se chopil iniciativy, neboť Halič byla lichvou nejvíce postižena. Na návrh haličských poslanců vznikl již roku 1874 výbor říšské rady, který měl prozkoumat působnost zákona z roku 1868. Na návrh tohoto výboru přijala říšská rada rezoluci k vládě, aby uvážila, pokud je možno znepokojivý hospodářský stav zejména v Haliči odstranit změnami v civilním a trestním zákonodárství.¹²⁴ V roce 1877 říšská rada projednala vládní předlohu protilichvevního zákona s platností pro Halič a Bukovinu. Osnova se však setkala se značným odporem, liberálové několikrát učinili pokus o její odsunutí. V průběhu jejího projednávání došlo třikrát k bojovému hlasování, které však vždy skončilo vítězstvím zastánců protilichvevních opatření. Liberálům se alespoň podařilo projednávání zákona protahovat — jednání trvalo od 26. dubna až do 18. května 1877,¹²⁵ více však již nedokázali. Řádění lichvářů v Haliči si vynutilo tento zásah do liberálních zásad, v ostatních částech Předlitavska však i nadále platil zákon z roku 1868.

Názory na lichvu se značně různily a i někteří konzervativní představitelé národohospodářské vědy jako Albert Schäffle se vyslovovali v tom smyslu, že stát nemá proti lichvě postupovat úrokovými sazbami, nýbrž

¹²⁰ Srov. SM 7, 1881, str. 373–374 (recenze publikace *Statistische Nachweisungen über den Zinssuss der Hypothekar-Darlehen in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern im Jahre 1879*. Wien 1881).

¹²¹ Srov. *Žádejme zákon proti lichvě*. ČHL 3, 1877/8, str. 36.

¹²² Srov. SLMSZ 1877, příloha čis. 101, str. 223–224.

¹²³ Do roku 1870 byly údaje uveřejňovány v MGS, od roku 1871 sumárně podle jednotlivých zemí ve *Statistisches Jahrbuch*. Podrobnější rozbor uveřejňoval každoročně od roku 1875 SM. Cifry za léta 1871 a 1877 uvádí J. Winckler, *Realitätenverkehr und Realitätenbelastung im Jahre 1877*. SM 4, 1878, str. 574–585. Vývoj v českých zemích zpracoval J. Kožaný, *Knihovní změny a zadlužení nemovitostí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha 1908.

¹²⁴ Srov. SPAH 1873–1879, str. 5342–5343.

¹²⁵ Srov. SPAH 1873–1879, str. 8502–8525, 8530–8558, 8583–8600, 8605–8612, 8728 až 8757.

usnadňováním úvěru, podporováním vývoje bank, záložen a společenstev všeho druhu a především šířením osvěty.¹²⁶ Stát však pro zlepšení úvěrových možností podnikl minimum. Z legislativních opatření je možno uvést pouze již citovaný zákon o hospodářských a výtěžných společnostech z 9. dubna 1873, který měl odstranit potíže kladené v cestu záložnám a ostatním výrobním a konzumním spolkům. Potřeba tohoto zákona se cítila obzvláště v Čechách, kde bylo velké množství záložen, dosavadní zákonné předpisy však neumožňovaly jejich rozsáhlejší činnost. Iniciativa k návravě vzešla z Čech již roku 1863, zákon však byl přijat teprve deset roků poté.¹²⁷

Mezitím však byly zákonodárné sbory přímo zasypávány peticemi, které žádaly opatření proti lichvě. Nejdříve docházelo množství peticí jednotlivým ZS, později se venkovské i městské obyvatelstvo obracelo přímo na říšskou radu.¹²⁸ I když se uznávala nedostatečnost zákona platného pro Halič a Bukovinu,¹²⁹ přece jenom se požadovalo, aby jeho působnost byla rozšířena i na ostatní země.

V českém ZS podal dr. Karel Mattuš návrh, aby vláda byla vyzvána k podání zákona platného pro Čechy, v němž by lichva byla prohlášena za trestnou a lichvářský úrok nebylo možno vkládat do pozemkových knih nebo soudně vymáhat. Většina ZS se však postavila na stanovisko liberálů a přešlo se k dennímu pořádku. Liberálové totiž dokazovali, že následky zákona z roku 1868 nejsou tak katastrofální, jak se je snaží vylicít pravice, poněvadž prý se situace zlepšila úvěrními ústavami, záložnami a jinými spolky. Argumentovala také tím, že je sotva možno definovat lichvu. Tato neřešitelnost pojmu lichvy se podle liberálů dále zvyšovala zněním Mattušova návrhu, který nebyl omezen na obchody z půjček, ale chtěl prohlásit za trestné jakékoliv jednání při udělování úvěru za určitých podmínek,¹³⁰ což prý by mělo podle liberálů dalekosáhlé následky. Rovněž druhá část návrhu týkající se civilního práva byla podle jejich mínění neproveditelná pro těžkost určení čísllice dovolené míry úroků, která by se hodila pro všechny poměry a obchody, proto se určení této míry mělo ponechat samému vývoji peněžního obchodu, nabídce a poptávce.¹³¹

Na moravském ZS byly v letech 1877–1878 podány dokonce tři návrhy, z nichž dva podané pravici žádaly rozšíření platnosti haličského zákona na Moravu. Třetí návrh podali němečtí liberálové, kteří doporučovali přijetí rezoluce, že sněm považuje v zájmu země za nutné, aby se učinily pro-

¹²⁶ Na Schöfflovo stanovisko se v diskusi o Bráfově přednášce o lichvě konané v Právnické jednotě odvolával Josef Kaizl (srov. Právník 18, 1879, str. 717–719).

¹²⁷ Historický vývoj a výklad zákona srov. Fr. Šimáček, *Zákon o svépomocných spolcích*.

¹²⁸ Již roku 1874 došly moravskému ZS petice od 74 obcí a od blíže neuvedeného počtu obecních zastupitelstev okresu Holešov, aby se zakročilo proti lichvě na venkově (srov. SLMSZ 1874). Říšská rada dostala v letech 1879–1885 celkem 43 peticí za přijetí protilichvevního zákona (srov. *Index zu den stenographischen Protokollen des AH, IX. Session*, str. 1066–1067).

¹²⁹ Srov. k tomu diskusi o Bráfově přednášce o lichvě, Právník 18, 1879, str. 717 až 719.

¹³⁰ Návrh totiž žádal, aby za trestní skutek bylo prohlášeno „každé jednání při propůjčování úvěru, když věřitel stanoví sobě podmínky, o nichž ví, že pro nemírnost užítka úvěrujícímu povoleného dlužník v zkázu uveden býti může“.

¹³¹ Srov. SZZSČ 1879, str. 71–72, 426–432, 461–468.

středky proti lichvě, „jež na Moravě povážlivě se šíří a zvláště malému rolnictvu na velký jest úkor“.¹³²

Protilichevní zákon s působností pro celé Předlitavsko však byl přijat až po pádu liberálního ministerstva, když se k této otázce vynořila celá rozsáhlá literatura dokazující nutnost státního zásahu¹³³ a kdy se opatření proti lichvě dožadovala celá řada veřejných shromáždění.

V období, kdy lichva nebyla v Rakousku žádným způsobem stíhána, vyžadovaly si zájmy drobných dlužníků alespoň zmírnění exekučního řádu. Rakouský exekuční řád ze 17. prosince 1862 však neposkytoval dlužníkovi žádnou ochranu a exekuci bylo možno provést pro sebenepatrnější částku. Kromě toho obsahoval zásadu, že při druhém a třetím stání se věci mohou prodávat pod odhadní cenou.¹³⁴ Současný tisk uvádí celou řadu případů, kdy venkovské chalupy byly exekvovány pro částky nižší než deset zlatých.¹³⁵ Hlasy žádající zavedení zákona, jímž by se učinila přítrž řádění lichvářů nebo vyměření úrokového poplatku, aby lichvářům bylo znemožněno alespoň soudní stíhání dlužníků, byly proto zcela oprávněné.

Zákonem z 29. dubna 1873 bylo sice zavedeno existenční minimum, tj. částka ročního příjmu, na niž se exekučně nesmělo sáhnout, toto minimum se však týkalo pouze úředníků a osob postavených ve veřejné službě.¹³⁶ Rolnictvo se proto snažilo, aby toto minimum bylo rozšířeno i na ně. Iniciativy se chopil hornorakouský ZS, který přijal rezoluci, aby vláda zjistila, jaká část rolnického majetku by se měla vyjmout z exekuce vedené na usedlost a podle výsledků šetření předložila říšské radě osnovu příslušného zákona,¹³⁷ vláda však tento hlas nebrala na vědomí.

Vzor pro toto opatření byl spatřován ve Spojených státech, kde tzv. domácnosti byly vyproštěny z moci exekutora. V Rakousku se toho mělo docílit úpravou exekučního řádu, o níž se jednalo roku 1877. Výsledkem však bylo, že exekuce se měla svěřit zvláštní soudní komisi, která neměla jako do té doby zjistit hodnotu usedlosti jenom odhadem, nýbrž si měla opatřit pomůcky, na jejichž základě by se dala hodnota přibližně posoudit, jako katastrální výnos usedlosti, výkazy daně apod., a konečně místo tří dražeb (k největšímu postihování dlužníka docházelo ve třetí dražbě, kdy se usedlost prodala za jakoukoliv cenu) se měla konat dražba jenom jedna. Ani tím se však nemohlo zamezit prodeji usedlostí pod cenou.¹³⁸

---

¹³⁴ Srov. K. Reich, *Das Ausgleichsverfahren in Oesterreich. Nach den Paragraphenfolge des Gesetzes vom 17. Dezember 1862 und mit Rücksicht auf das frühere Gesetz vom 18. Mai 1859.* Wien 1865.

¹³⁵ ČHL 2, 1876/7, str. 65, např. píše, že v Kateřinkách u Vsetína byla exekvovaná chalupa pro 7 zl. prodána i s třemi korci pole za 42 zl. Domek u Kolína v ceně 800 zl. byl prodán za jeden krejcar rakouské měny. Srov. J. Strakatý, *Zákonu k ochraně dlužníků proti nesvědomitým věřitelům a k ochraně věřitelů proti nesvědomitým dlužníkům.* Praha 1881, str. 46.

¹³² Srov. předlohy mor. ZS čís. 251 a 252 z. h. r. 1877 a čís. 313 z. h. r. 1878.

¹³³ Srov. zejména K. Chorinsky, *Der Wucher in Oesterreich.* Wien 1877; L. Stein, *Der Wucher und sein Gesetz. Ein Beitrag zum wirtschaftlichen und rechtlichen Leben unserer Zeit.* Wien 1880. Kromě toho existuje velmi rozsáhlá literatura, týkající se lichvy v Německu.

¹³⁶ Srov. K. Knížek, *Úpadek našich malostatkářů.* HL 7, 1881/2, str. 34.

¹³⁷ Srov. K. Knížek, *Úpadek našich malostatkářů,* str. 34.

¹³⁸ Srov. V. Teklý, *Máme se přimlouvati za to, by vydán byl zákon o existenčním minimu rolnictva?* HL 8, 1882/3, str. 44–45.

Česká zemědělská rada se proto rovněž obrátila na vládu se žádostí o vytvoření zásad tzv. existenčního minima, které by se vyměřilo podle výměry nebo čistého katastrálního výnosu a spolu s potřebným inventářem a zásobami k provozování hospodářství na tomto minimu by bylo vyloučeno z veškeré exekuce, ale bezvýsledně.¹³⁹

Až do vydání nového exekučního řádu v roce 1887 neposkytovalo exekuční řízení dlužníkovi žádnou ochranu. Proto můžeme pozorovat tak veliký počet konkursů a exekucí, který se zvětšoval zejména v důsledku hospodářské krize 70. let. V Haliči bylo např. zabaveno v roce 1873 celkem 614 hospodářských usedlostí, roku 1874 již 1026. Na Moravě bylo v letech 1868—1884 prodáno exekučně 1195 usedlostí, a to podle tehdejšího zdůvodnění 538 pro dluhy, 324 pro lehkomyšlné hospodáře, 205 následkem lichvy a 128 následkem pohrom. Počet exekučně prodaných pozemků v Předlitavsku činil roku 1868 5746, roku 1877 již 7981 a roku 1878 dokonce 10 264, za období let 1868—1877 potom 57 200.¹⁴⁰

Vyplývá z toho závěr, že hospodářské postavení drobných řemeslných a zemědělských výrobců nebylo o mnoho lepší než postavení námezdného proletariátu. Drobný řemeslník a malý zemědělec maximálním prodlužováním pracovní doby a maximálním využíváním pracovní síly své a své rodiny získával jenom o něco málo více než průmyslový dělník. Rozdíl mezi drobnými výrobci a námezdně pracujícími spočíval v tom, že maloroľník i v případě hospodářské krize měl zajištěnu alespoň nejnútnejší výživu v výnosu svého hospodářství. Rovněž postavení řemeslného výrobce bylo o něco stabilnější než postavení dělníka, který byl odkázán na výkyvy na trhu pracovních sil.

Tento závěr však platí pouze pro období, kdy námezdně pracující měl zajištěno zaměstnání a tím i stálý příjem. Jeho postavení se však podstatně zhoršovalo v případě déle trvající nemoci, úrazu, nezaměstnanosti a stáří, kdy sklouzával do řad průmyslové rezervní armády a byl ve většině případů odkázán na veřejnou nebo soukromou dobročinnost.

Drobní řemeslní a zemědělství výrobci tvořili zálohu dělnické třídy v tom smyslu, že příslušníci těchto skupin přecházeli do řad námezdně pracujících v případě hospodářských výkyvů, v důsledku konkurence kapitalistického velkopodnikání, ale i z individuálních důvodů v případě neštěstí, nehod apod. Za obzvlášť nepříznivých okolností přecházeli zruinovaní drobní výrobci přímo do řad průmyslové rezervní armády a rozmnožovali tak skupinu osob, označovaných soudobými prameny jako tuláci a žebráci.

Liberální zákonodárství pro nejpočetnejší a zároveň sociálně nejslabší společenské třídy a vrstvy neučinilo zhola nic, naopak důsledným prosazením zásad hospodářského liberalismu řemeslníky, zemědělce a proletariát co možná nejvíce oslabovalo v zájmu co nejrychlejšiho rozvoje kapitalistické výroby.

Všechna opatření liberálních vlád byla hluboce antisociální. Teprve kon-

¹³⁹ Srov. V. Teklý, *Máme se přimlouvati...*, str. 44—45.

¹⁴⁰ Srov. *Zádejme zákon proti lichvě*. CHL 3, 1877/8, str. 36; HL 11, 1885/6, str. 46; J. Winckler, *Realitätenverkehr und Realitätenbelastung im Jahre 1877*. SM 4, 1878, str. 574—585; týž, *Realitätenverkehr... im Jahre 1878*. SM 6, 1880, str. 9—23.

zervativní Taaffova vláda přináší v 80. letech první normy, které měly za úkol zlepšit hospodářské a sociální postavení průmyslového dělnictva, jež bylo již plně proniknuto myšlenkami vědeckého socialismu, jejichž úkolem však bylo rovněž zmírnit proces proletarizace rolnictva a drobného řemeslnictva.